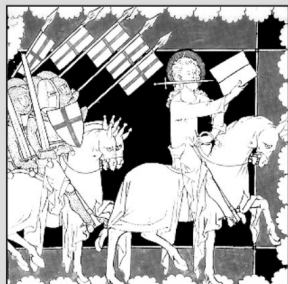
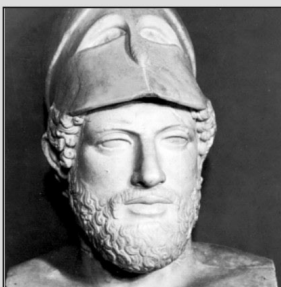
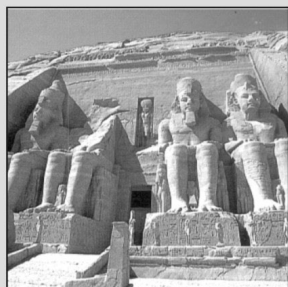

KLIÓ

2022/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Armageddon, Salamon bibliai városa
A cartagénai győző, Blas de Lezo
Párizsnak, a fény városának
megmentői
Trianomról 100 év után

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE

és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE

és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nA
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.

Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.

Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Eric H. Cline: Armageddon. Salamon bibliai városának keresése
(*Ifj. Barta János*) 3
- David Walsh: Mithras kultuszának nyomában (*Berecz Gábor*) 12
- Tomas Glomb: Asclepius kultuszának terjedése (*Szemán Réka*) 22

Kora újkor

- Jemma Field: Egy Stuart királyné a jelen olvasatában
(*Kiss Viktória*) 28
- Mariela Beltrán García–Echániz y Carolina Aguado Serrano:
A „félelmes”: egy baszk nemzeti hős (*Virág T. László*) 35
- Simon Adler: Ludwig Zinzendorf és a politikai gazdaságtan
helyzete a Habsburg Monarchiában 1750–1774
(*Bodnár-Király Tibor*) 41

Modern kor

- Dobos András: A görög katolikus liturgia alakulása a munkácsi
egyházmegyében (*Iváncsó István*) 45
- Andrej V. Mamonov: Hogyan lett Nyikolaj Karlovics Giers
az Orosz Külügyminisztérium vezetője? (*Andrékó Tamás*) 53
- Richard W. Maass: Mikor és miért annektált területeket az USA?
(*Peterecz Zoltán*) 63

Legújabb kor

- Jean Edward Smith: Akik a fény városát megmentették
(*Reszler Gábor*) 72

Ángel Alcalde: A lövészárkok arisztokratái vagy háborús kondák (<i>Kiss Márton</i>)	78
Roberto Giardina: Faltörténet, városkrónika, világtörténelem (<i>Madarász Imre</i>)	86
Anja Tack: Művészet és művészek az NDK-ban és Német- ország egyesítése (<i>Semsey Enikő</i>)	89
R. Barta–R. Kerepeszki–K. Kania: Trianonról száz év után, sokféle nézőpontból (<i>Máté Zsolt</i>)	96

ÓKOR

Armageddon. Salamon bibliai városának keresése

„Sátáni lelkek, akik csodákat művelnek, és elmennek a földkerekség királyaihoz, hogy harcra toborozzák őket a mindenható Isten nagy napjára... Összegyűjtötték őket arra a helyre, amelyet héberül Harmagedónnak hívnak.”

Jelenések könyve 16.14–16.

A Jelenések könyve szerint a gonosz majd a végső küzdelem helyére gyűjti az istentelen királyokat, hogy itt vívják meg csatájukat az Úr serege ellen, és itt szenvedjenek végső vereséget. Harmagedón¹ neve nagyjából tucatszor fordul elő a Szentírásban, ezek közül többször is, mint jelentős csaták színhelye. Itt győzte le Bárák és Debóra az egyesült észak-kánaáni királyok seregeit, amelyben „az ellenség egész sokasága egy szálig elpusztult” (Kr. e. 1125 körül, Bírák könyve 4.16.), de itt szenvedett fájdalmas vereséget, és vesztette életét Jozija, Júda uralkodója Nékaó fáraó seregétől (Kr. e. 609, Királyok könyve 2. 23.29.). A Jelenések könyve – talán éppen a sok századdal korábbi legendás győzelem emlékéért ihletve – erre a vészterhes helyre várja a végső összecsapást Krisztus serege és a sátáni lelkek (az Antikrisztus) által vezérelt gonoszok között.

Megiddo dombja valós hely. A mai Izrael területén található, Jeruzsálemtől 100 kilométerre északra, Názárettől 15 kilométerre délre, a Jezréel völgyben emelkedik a síkság kiszélesedésében. Itt haladt át a Kármel hegyen a Via Maris (tengeri út, ahogyan az egyiptomiak nevezték), ami Egyiptomot Anatóliával és Mezopotámiával kötötte össze, és amit kereskedők és hadak jártak. Nem csoda, ha a „domb” fontos ellenőrző pontnak számított. Izrael korai történetében a rajta épült város jelentős adminisztratív központtá vált, itt építettett Sala-

---

¹ Har Megiddo héberül: Megiddo dombja. A két szóból összevont Harmagedón név végére a középkorban N hangot illesztettek, míg az újkorban elejéről lekopott a szókezdő H.

mon király palotát, és itt tartotta fenn hatalmas udvarát. Dicsősége azonban múlandónak bizonyult. Elhagyatott építményeit – a szó valós értelmében – belepte az idők pora, beborították a növények, 36 méterrel (ezt a 20. századi régészek állapították meg) a sík fölé emelkedő jelensége – amit a környékbeli arabok „a helytartó dombjának” neveztek – már csak a táj különleges és váratlan látványosságának számított. De feltűnt sokaknak, hiszen a völgy sok szentföldi zarándoknak is útjába esett, természetesnek látszó formája miatt azonban a szemlélők nem is sejtették, hogy milyen értékeket rejt.

És itt a recenzió – még a kötet érdemi ismertetését megelőzve – hadd tegyen egy szakmai megjegyzést. Ami a régészetnek, és általában a történettudománynak érték, azt nem biztos, hogy a közvélemény is annak tekinti. A Megiddo domb feltárására indult, immár évszázadosnál is hosszabb múltra visszatekintő ásatás során nem kerültek elő olyan mennyiségben anyagi értékek, mint a német Heinrich Schliemann trójai (1870) és mükénei (1847) ásatásai nyomán, vagy a Tutankhamon – a brit Howard Carter által feltárt – egyiptomi sírkamrájában (1922) talált aranykincsek. A megiddói ásatáskor a korabeli közvélemény figyelmét a hely jelentőségének (a bölcsnek nevezett bibliai Salamon izraeli király palotája) hangoztatásával lehetett, a mai olvasót pedig az ásatás bonyodalmaival, buktatókkal teli történetének leírásával lehet leginkább felkelteni. Ezt szolgálja jelen könyv reklámjában a szerző – aki egyébként egyetemi professzor – egyik korábbi műve alapján best-seller könyvíróvá, jelen könyvének pedig régészeti krimivé való minősítése.

A XX. századi amerikai ásatás egyébként valóban nem nélkülözte a váratlan, néha a botrányhoz közelítő fordulatokat. Ha a könyvnek nem is minden oldalára, de minden fejezetébe jutott belőlük. A folyamatos ásatást rövid, 1903–1905 közé eső német kezdeményezés előzte meg, amely azonban jóval az I. világháború előtt kifulladásra jutott. Az ötletet 1920-ban az amerikai egyiptológus, James Henry Breasted, a Chicagói Egyetem professzora támasztotta fel, megvalósításához az ifjabb David D. Rockefellertól nyert gáláns támogatást. Az ásatásokra kijelölt csapat 1925-re állt össze, volt benne építészmérnök, geológus-geodéta, térképrajzoló, könyvelő, fényképész. Egyiptomból még

olyan munkásokat is sikerült megnyerni, akik az ottani ásatásokban szereztek tapasztalatokat. A fizikai munka javarészt természetesen helyiek végezték, volt idő, amikor egyszerre háromszázan is. A szakmai vezetést ugyanakkor olyan amerikaiakra bízta, akik korábban ugyan közreműködtek különféle ásatásokban, de nem voltak képzett régészek. (Az Egyesült Államokban ekkor – Németországgal és Nagy Britanniával ellentétben – még nem volt ilyen jellegű képzés. A Rockefellertól kapott támogatás azonban nyomatékossította az amerikai kutatók előnyét a megbízatásokban.) A két vezető, Clarence S. Fisher (építészmérnök), és Daniel F. Higgins (geodéta-geológus) között hamar kitörték a viták, amelyek odáig alacsonyodtak, hogy nem tudtak megegyezni a reggelizés időpontjában, a tömeg-latrina távolságában a lakósátraktól, és amelyek természetesen a munkafolyamatok rendjére is kihatottak. (Miután az ásatás vezetőinek sátrait romba döntötte egy vihar, számukra luxus felszereltségű kőépületeket emeltek.) Emellett a munkát számos nem várt akadály lassította, a töménytelen szúnyogtól és az általuk kiváltott tömeges megbetegedésektől (maláriától) kezdve az arab munkások ellenszenvén át a szakember-csapatban dolgozó zsidó tudósokkal szemben, a felszerelés tönkretételén keresztül a helyi lakosok által (a domb tulajdonjoga 90 részre oszlott), amikor megtudták, hogy az addig jó pénzért bérebe adott földjeiket a kutatás kedvéért kisajátítják, egészen az ásatási engedélyek megszerzéséig. Nehezítette a dolgot, hogy Breasted – néhány látogatását leszámítva – Chicagóból „távírányította” a munkát (ezért is nevezi szerző az I. világháború előtti ásatást „chicagóinak”), a gyors kapcsolatteremtésnek pedig a lassú levélváltások helyett sokáig egyetlen módja a táviratok küldése volt. Nem csoda, ha a csapat összetétele is többször változott, eredeti vezetőit mások követték.

Maga a „chicagói” feltárás 1926-ban kezdődött. Az első ásatókat a dombon nem település, hanem legelőnek használt terület, időnként akadályt jelentő legelésző juhok és kecskék, körülötte mezőgazdaságilag művelt földek fogadták. Miután megtörtént a terület felmérése, hozzáfogtak a felszíni réteg eltávolításához, majd az egyes szintek fokozatos kibontásához. A munkát lassította, hogy a következő (alsóbb) réteghez mindig csak az előző maradványainak eltávolítása

révén lehetett eljutni, így a folytatás előtt minden szintet alaposan le kellett tisztítani, lefényképezni, leleteit leírni, szortírozni, elkülöníteni és dokumentálni. Nem csoda, ha az első évben mindössze három réteget tudtak feltárni. Bár a szintek elhatárolásában a feltárás folyamata során történtek módosítások, a végső értékelés szerint a domb régészeti legalább húsz egymásra épülő réteget rejtett magában. Mivel a feltárás kezdetén sejteni sem lehetett, hogy hány szintet fogunk találni, a számozást felülről kezdték, ami a szakmában járatlan olvasót könnyen megtévesztheti. A legfelső (tehát a legfrissebb, I-nek nevezett) réteg leletei az újbabiloni és perzsa időszakból származtak, amelybe Jeruzsálem lerombolása is beleesett (Kr. e. 600–Kr. e. 330), a legalsó (legrégebbi, XX.) szint leletei az újkőkorig (Kr. e. 5000–Kr. e. 3400) nyúltak vissza. A domb régészeti feltárára érdemes története a Kr. e. IV. század utolsó harmadában ért véget, egyes feltételezések szerint a makedón Nagy Sándor hódításával, mások szerint már ő is elhagyatottan találta a területet. Bár a felszínhez közel az utolsó két és félezer évből származó szórványos leletek is előkerültek (pl. II. Fülöp spanyol király aranypénze), ezek inkább esetleges emberi jelenlétet kapcsolódtak.

Az 1939-ig tartó ún. chicagói szakasz 15 szezonja során az ásatásnak három vezetője volt. Higgins gyors menesztése után 1927-ig Fisher egyedül irányított, az ő helyére Philip Langstaffe Ord Guy került, 1935 októberében pedig Gordon Loud vette át az ásatás vezetését. A lassú haladás nem volt ínyére sem a finanszírozó Rockefellernek, sem – a Chicagóban sikerek hírére, és szíve mélyén az egyiptomi jelenlétre utaló szintek elérését váró – Breastednek. Az első látványosabb eredményt a csapat 1928 tavaszán érte el, amikor Guy úgy ítélte meg, hogy eljutottak Salamon istállóihoz, így vélhetőleg a királyi palota szintjéhez, amit azonnali táviratban közölt Breasteddel. A vélekedést a köelvásztó oszlopokkal tagolt helyiség nagyságára, az oszlopokon található, feltételezhetően a kötőfékek számára vájt lyukakra alapozták, no meg arra a bibliai utalásra, hogy Salamonnak számtalan harci szekere és lova volt. Az ásatás egyhangúsága és addigi szórványos eredményei még a csapat egyes tagjait is elkésérették. „Azok az építészeti leletek, amelyeket itt kiásnak,

nélkülöznek bármiféle vonzerőt, és rám nincsenek semmiféle hatással” – írta édesanyjának a csapat egyik építész tagja. De az istálló híre egyelőre mind Rockefellerert, mind a sajtót, és az általa irányított közvéleményt is megnyugtatta. A rétegek szerint haladást folytatta a Fishert követő Guy is. 1930-ban sikerült egy valóban impozáns, nagyméretű vízvezeték-alagutat feltárni. Breadsted egyre türelmetlenebbül várta az általa remélt egyiptomi rétegek elérését és leleteit. Reményeit erősíthette, amikor végre sikerült egy egyiptomi szobor talapatát megtalálni, amelynek hieroglifái a Kr. e. XII. században uralkodó VI. Ramszesz fáraóra utaltak (maga a szobor nem került elő). Ő azonban a II. Ramszesz korabeli réteghez való eljutásban reménykedett. A várt réteg feltárását azonban végül nem érte meg. 1935 novemberében, éppen egy megiddói látogatásról hazatérését követően elhunyt.

Igazi áttörést 1935-ben Loud új módszere hozott. Szakítva az addigi rétegről-rétegre való lefelé haladással, a lelőhely (a domb) több oldalán függőlegesen kezdett nagyméretű – 50 méter széles – szelvényeket nyitni, hogy végre megállapíthassák, hány réteget is rejt a domb. Ennek nyomán jutottak el – a XX. (legalsó) réteg nyers kőfalai ill. újkőkori köeszközei és kerámia töredékei alatt – a már érintetlen talajig. Idejét Kr. e. 5000–3400 közé tették. Mivel e rétegben állatsontokat is találtak, úgy vélték, e régmúlt embere már házasított állatokat is fogyasztott. A közbülső rétegekben talált apróbb leletek közül egy 26 centiméteres, a kánaánita korból származó istenség szobrocskája emelkedett ki, amelyet különlegessége miatt a kiadó a könyv külső borítójának díszítéséül választott. 1936-ban úgy tűnt, hogy a támogatás elapadása miatt be kell fejezni az ásást, amit 1937-ben mégis folytatni tudtak. S ebben az évben, már február végén – az északi szelvényben, a VIII. rétegben, egy „palota” helyiségeinek feltárásakor – jutottak el az ásítás anyagi értékét tekintve legeredményesebb (rosszmájúan akár azt is mondhatnánk, e szempontból szinte egyetlen érdemes) leleteiig, egy több darabból álló aranykincs és elefántcsontból készített tárgyakig. Már a legelőször feltárt, négy méteres falakkal körülvett helyiség kagyló-padlózata is figyelmet keltett (a kutatók mozaikhoz hasonlították), még inkább

az, hogy az itt talált tálak, üvegcsék, ékszerek és további, meghatározhatatlan célzatúnak minősített tárgyak darabjait összetörve találták. Továbbá, újabb helyiségekben ember- és állatsontokat is sikerült azonosítani. E helyiséget azonban végül mégsem temetkezési helyként, inkább menekülés közben elrejtett értékek gyűjtőhelyeként határozták meg. Sőt, végül nem is a VIII. réteghez tartozónak ítélték, hanem úgy vélték, hogy a fölötte később épült VII. réteg padozatán ásták meg a rejtékhelyet. A nagyjából 400 lelet az ókori világ számos kultúrájának – egyiptomi, mükénei, asszír, kánaánita, ugariti, hetita – díszítését viselte magán, időbeli elhelyezéséhez azonban egy „írószerartónak” nevezett (a mai tolltartókhhoz hasonló) dobozka vezetett. Felirata szerint birtokosa Nachtamun, III. Ramszesz fáraó (18. dinasztia, kb. Kr. e. 1184–1153) „királyi küldötte” volt. Megtalálása azt is jelzi, hogy a palotát a Kr. e. XII. század második felében rombolhatták le. A szerző itt megjegyzi, hogy ez az a lelet, amire Breasted olyannyira várt, de amit végül nem érhetett meg.

Folytatódhatott a réteges feltárás is, amelynek hátulütői is kiderültek. A XVIII. réteg egyik szelvényének nyolc méter széles (!), 50 méter hosszán feltárt egyedülálló városfalának eltávolítása után alatta szinte semmi érdemlegeset nem találtak. A szerző ki is fejezte rosszaságát e (régészeti) értékek elpusztítása miatt, csak az vigasztalta, hogy maradt még feltáratlan hely a szóban forgó rétegből is, ami majd hirdetheti az elpusztult palota nagyszerűségét. 1939-ben még folytatódhatott a munka, amit a Palesztinában kitört zavargások ugyan veszélyeztetni látszottak, de végül konkrétan nem fenyegettek, mivel a környékbeli településekről származó munkások foglalkoztatása az arabokat is érdekeltté tette a folytatásban. A következő évekre kidolgozott amerikai tervek viszont már keresztülhúzta a II. világháború. A kutatás azonban szerencsére nem állt le végleg. A háború után az újonnan alakult Izraeli Állam karolta fel az ásatást, s az 1960-as – 1970-es évektől a Tel Avivi Egyetem régészei – közülük is elsősorban Yigael Yadin, sokszor doktoranduszai lelkesedését felhasználva – vezettek egyre népesebb csapatot a feltárás folytatására. Az 1994-től újra folyamatossá váló feltárást Israel Finkelstein vezeti. Az együttes, amelyben a könyv szerzője is dolgozott, immáron 120 főt számlált.

A kötet érdemi részét a csaknem egy évszázada folyó munkában résztvevő „csapattagok” névsora, a támogatóknak címzett köszönetnyilvánítás, és a gazdag jegyzetapparátus lapjai egészítik ki. A szöveges rész megértését 48 ábra teszi szemléletesebbé, többségük fénykép, néhányuk a helyszín rajza (térképe). Sajnos – néhány nehezen áttekinthető, a korábbi kutatók által készített vázlaton túl – a könyvben olyan mai térképet, vagy rajzot nem találunk, amely a lelőhely (Megiddo) mai elhelyezését pontosítaná. Sajnos a fényképek is csak fekete-fehérek, amivel nem igazán tudják tükrözni a leletek szépségét. A kánaánita istenség bronz szobrocskájának pompájáról is csak a külső borító ábrázolásán látható színei tudnak meggyőzni. Ugyanakkor viszont a fényképek meggyőző erővel tudják bizonyítani a feltárt épület-töredékek (falak) monumentalitását. A középkori európai épületromok nagyinak vélt töredékeihez szokott szemünk számára meglepő, hogy a fényképeken (amelyeken bár mérőeszközök nem láthatóak), a romok között feltűnő parányi emberalakok „Armageddon” maradványainak minden elképzelésünket felülmúló méreteiről tanúskodnak. Ezeket látva érthetjük meg, hogy miért is húzódtatott egy-egy réteg feltárása hónapokig, a munka oly sok évig. Minde mellett a kötetből nem hiányozhat a „reklám helye”. Nemcsak az ásatáshoz segítséget nyújtó intézmények, szervezetek és személyek vannak következetesen megnevezve, utóbbiak esetében azok a fontos tudományos állások is, amelyeket az illető az ásatást követően az Egyesült Államokban vagy Izraelben betöltött, de valamennyi hajó (és a működtető vállalat) is, amellyel a csapattagok Amerikából az ásatásra indulva, vagy hazafelé valamelyik közel-keleti kikötőből útra keltek.

A szerző, *Eric H. Cline*, a George-Washington-University klaszika-filológia professzora, és az egyetem archeológiai intézetének igazgatója – húsz szezonon át (1994–2014 között) maga is részese lehetett az ásatásnak –, ha nem is krimi szinten, de az érdeklődés ébren tartásával igyekszik olvasói figyelmét fenntartani. Már a kötet előszavában kihasználja a jelenlegi ásatás néha groteszknak tűnő jelenségeit. A feltárás mellé épült idegenforgalmi csomópont (a látogató központban kiállító termek találhatóak, a múltat bemutató

makettekkel, továbbá vendéglő, emléktárgy árusító üzletek) parkolójában szentföldi zarándokokat szállító autóbuszok tucatjai állnak meg, amelyekből naponta látogatók százai szállnak ki, lélegzetvisz szafojtva csodálni a maradványokat, és tisztes távoból bámulni a régészeket, akik munkájuk közben – a viszonylagos távolság ellenére – megpróbálják kitalálni, hogy vajon milyen nemzetiségűek. Ebben néha kisegíti őket egy-egy felhangzó vallásos ének, zsoltár. Bár türelemmel dolgoznak, az idegenvezetők ismétlődő, harsány „Isten hozta Armageddonban” kiáltásai által kiváltott derűjüket időnként azzal igyekeznek kifejezni, hogy feliratot helyeznek a munkahelyet elválasztó szögesdrótra: „A régészeket etetni tilos”.

A szinte valóban krimibe illő történeteket Cline professzor krimihez nem illő bizonytalanságokkal és máig élő tévhitekkel fejezi be. A Salamon palotája iránti érdeklődés az ásatásban szünetet hozó II. világháború alatt sem mérséklődött, sőt nem várt irányban is terjedt. 1944-ben a korábbi ásatások egyik résztvevőjét szabadkőműves páholyok azzal keresték meg, hogy tudomásukra jutott, miszerint a leletek között olyan – Salamon korára datált – kődarabok találhatóak, amelyeken az egykori kőművesek jeleket helyeztek el. 1952-ben a kiszemelt kődarabokat át is adták nekik. A szerző nem mulasztja el megjegyezni, hogy időközben kiderült, ezek e darabok nem is Salamon korához (uralkodása kb. Kr. e. 965–926), hanem inkább utódai közül Omri (Kr. e. 885–874) vagy Acháb (Kr. e. 873–853) királyok korához kapcsolódnak. Abban a kérdésben végül, hogy a feltárt rétegek közül melyik rejti a bibliai Salamon király palotáját – miután az ásatás különböző szakaszaiban legalább négy rétegre feltételezték, hogy ez már biztosan az ő uralma alatt épült –, a szerző nem foglal egyértelműen állást. Ma már az eredetileg neki tulajdonított „istállót” sem az ő korához, hanem Acháb, vagy II. Jerobeam még későbbi uralkodásához (Kr. e. 782–747) kötik, hiszen az eredeti érvek közül Salamon lovainak nagy száma sem számíthat döntőnek, mivel a Biblia szerint nemcsak neki, hanem sok más izraeli királytársának is volt nagyszámú szekere és lova.

A darmstadti Buchgesellschaft – amelyet tudományos munkák kiadójaként ismerhetünk –, ezúttal nemcsak a szakmabeliek számára

hasznos könyvet jelentetett meg, hanem a régészet iránt érdeklődő nem szakmabelieket is érdekes és tanulságos olvasmánnyal lepte meg.

Eric H. Cline: *Armageddon. Auf der Suche nach der biblischen Stadt Salomos.* (Armageddon. Salamon bibliai városának keresése) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2021. 560 o.

Ifj. Barta János

Mithras kultuszának nyomában¹

A mű szerzője, *David Walsh* jelenleg a Canterbury Archaeological Trust (Canterbury Régészeti Alapítvány) munkatársa. Reading, Leicester, majd Kent egyetemeken tanult. PhD-fokozatát utóbbi intézményben szerezte, ahol tanított is, s kutatásainak végeredménye épp e bemutatandó monográfia, a *The Cult of Mithras in Late Antiquity* – 'Mithras kultusza a késő antikvitásban' című munkája lett.

Walsh könyve négy számozott fejezetből, egy bevezetőből és egy összegzésből épül fel. A kötet elején található a tartalomjegyzék, a szerző előszava, az illusztrációk listája, valamint a rövidítésjegyzék.

A fejezetek sommás ismertetője a következő: a *bevezető* röviden bemutatja Mithras kultuszát, valamint összegzi az erre irányuló tudományos narratívák, történetírói iskolák sajátosságait; az *első fejezetben* Walsh a mithraizmus terjedését tárgyalja, vagyis lokalizálja a kultuszt, prezentálja a mithraikus építészetet, ikonográfiát, a misztériumvallás beavatási és egyéb szertartásait, a vallás hierarchikus rendszerét, valamint még arra is kitér, az egyes források milyen neveken említik Mithrast. A *második fejezet* a Mithras-kultusz hanyatlásával foglalkozik. Feltárja ennek forrásait, s azon mintázatokat, melyek a kultusz követői számának csökkenését előidézték, valamint a vallás újbóli felvirágoztatásának lehetőségét meggátolták. A *harmadik fejezet* nagyobb ívű megállapításokat tesz. A mithraizmus hanyatlását a társadalmi változások, a birodalmi közigazgatás módosulásának, valamint a megújult szertartásrend hármásának dimenziójában vizsgálja. A *negyedik fejezet* a mithraeumok sorsával, továbbélésével foglalkozik olyan események hatása alatt, mint polgárháborúk, természeti katasztrófák, vagy a barbár benyomulás.

---

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új nemzeti kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alaphól finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

A *bevezető* két fő kérdést fogalmaz meg. Egyrészt, hogy mennyiben tekinthető egységesnek a mithraizmus (a választ már itt sejteti, hogy ti. erősen regionális volt), másrészt pedig, hogy a kultusz miért tűnt el a Kr. u. IV–V. században. Walsh ezután áttekintést ad arról, hogyan változtak a tudományos álláspontok az idők során a pogányság-kereszténység viszonyáról. Míg a XX. század korai szakaszának munkáit (Deichmann vagy Fowden) erősen áthatották a felvilágosult gondolkodók e kérdésről alkotott véleményei (itt Tolland, Voltaire és Gibbon neveit citálja a szerző), s hajlamosak voltak valamiféle pogányüldözésbe átcsapó intolerancia eredményeként látni a kereszténység ilyen mértékű felülkerekedését, addig erős hangsúly helyeződik arra is, hogy a modern szakirodalom számos eredménnyel tudta árnyalni a képet.² A Kr. u. III–IV. században, egyelőre még a kereszténységtől függetlenül is templomok tucatjai mutatják az elhanyagoltság állapotát, vagyis a szentélyek anyagi kultúrájában is kimutatható az uralkodók közömbössége. A szentélyek állagromlása, pusztulása tehát nem kizárólag a keresztény rombolásoknak köszönhető. Ezen túlmenően pedig a filozófia terén is hangsúlyozza a pogányság és kereszténység közötti természetes átmenetet (pl. Porphyrios és az állatáldozat elutasításának kérdése).

A következő altéma maga a mithraizmus kialakulása. A történeti áttekintőben szó esik a feltételezhető perzsa eredetről, a követők csoportjáról (akik zömmel katonák, de mindenképpen férfiak), a kultusz ikonográfiájáról, valamint annak tárgyi emlékeiről. A bikaölés motívuma kapcsán kifejti a szerző, hogy sok a bizonytalanság, hiszen írásos forrásokkal nagyon szűkösen rendelkezik a kutatás. A Mithrast vizsgáló történészeknek, régészeknek így a bikaölő Mithras, a bika körül megjelenő állatok (kutya, skorpió, kígyó vagy oroszlán), Cautes és Cautopates, Sol és Luna alakjai, valamint egy kratér segítségével kell megpróbálniuk értelmezni a vallás mitikus alapját. Ezt követően Walsh bemutatja a téglalap alapú, központi folyosóval, és padokkal ellátott, 15–20, legfeljebb 40 fő befogadására képes

---

2 Röviden lásd erről: Takács Levente: Vallási türelem és vallásüldözés a Római Birodalomban. In: Pósan László, Veszprémy László, Isaszegi János (szerk.), *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2020. 12–28. o.

mithraeumokat, vagyis a kultusz szentélyeit, valamint szól a misztérium hierarchiájának fokozatairól.

Ami e kultusz kutatását illeti, a korai meghatározó művek (mint pl. Sauer, Beck, vagy Clauss munkái) rendszerint a kereszténység erőszakos terjeszkedésével magyarázták a mithraizmus eltűnését. Gordon ezzel szemben kritikát fogalmaz meg: az előbbieik szerint nem a megfelelő területeken vizsgáloódtak (Britannia vagy Gallia nem lehet elég reprezentatív, hiszen eleve kevés mithraeumot tártak itt fel), helyette érdemes megnézni Pannoniát vagy Noricumot, ahol még a kereszténység idején is számos bizonyítéka fedezhető fel a Mithras-kultusznak.

A bevezetőt végül azzal zárja Walsh, hogy ismerteti könyve struktúráját – mely e recenzióban fentebb megtalálható –, bemutatja forrásanyagát (ti. azon szentélyek, melyek Kr. u. 270. után épültek/működtek, és elégséges leletanyag áll a rendelkezésünkre a vizsgálatok elvégzéséhez), de közöl olyan szentélyekről is adatokat, melyek az elemzéseinek nem képezték részét. A szerző hangsúlyozza, hogy a mithraizmus vagy mithraikus/mithraista mint hívő (*mithraism* vagy *mithraist*) szavak használatát mellőzi, mivel nem akarja azt a benyomást kelteni, hogy valamiféle párhuzamot vonjon az olvasó az életviteli szabályozásokkal gazdagon ellátott modern vallásokkal. Tudatosan kerüli továbbá a „misztériumvallás” fogalmat is, mert nem szeretné, hogy – megfelelő ismeretanyag hiányában – a kelleténél több ponton is hasonlóságokat fedezzen fel az olvasó Isis/Sarapis, Magna Mater vagy Dionysos misztériumaival. E recenzió, hogy elkerülje a bonyolult körülírásokat, mégis alkalmazná a szerző által kerülni szándékozott kifejezéseket.

Az *első fejezet* az ismert mithraeumok elhelyezkedésével foglalkozik. A kultusz eddigre már Szíriától egészen Hadrianus faláig terjedt, így ennek megfelelően Walsh régióról régióra halad. Keleten három ismertebb város adott otthont Mithras szentélyeinek: Doliche (Törökország), Ša‘āra (Szíria) és Dura Europos (Szíria). Ezeket azonban a Kr. u. III. század közepére már nem használták. Ezután a nyugati provinciákat elemzi. A teljesség igénye nélkül említi Septeuil (Franciaország) templomát, vagy a dunai provinciák gazdag

szentélyleleteit. Itt különösen Noricum és Pannonia északi, erősen militarizált vidékeire kell gondolni. Dalmatiában pl. a szentélyek legtöbbje vidéki környezetben épült és működött. Rómában 16 mithraeum létezett. Megemlíthetjük itt a *Crypta Balbi*, *Foro Boario*, *Castra Peregrina* vagy a San Giovanni Kórház területén állókat. A Kr. u. IV. században Rómában három templomot is szenátori rendűek állítottak. Itt a szentélyek igencsak változatos környezetben épültek: barakkok mellett, magánházakban, más istenek szentélyeihez csatolva, vagy akár a sűrűn lakott *insulák* is otthont adhattak nekik.

A következő alfejezet a Kr. u. IV. századi Mithras-templomok építészeti megoldásait vizsgálja. Az alapértelmezett formula az volt, hogy a téglalap alapú cella egy központi hajóból állt, melyet két oldalsó padosor övezett. Mindazonáltal előfordult néhány eltérő szerkezetű templom is a Kr. u. III–IV. században. Pl. a Hawarte Mithraeum (Hawarti vagy Huarte, Szíria) alapja a téglalap helyett egy L betű volt, és csupán egy-, és nem kétoldali padosor kapott benne helyet. Rómában a Giovanni Lanza utcai szentélyben például egyáltalán nem volt padosor. Walsh ezeken kívül további rendhagyó szentélyeket mutat be.

A fókusz ezután áthelyeződik az ikonográfiára. Templomonként alapvetésnek tekinthető Mithras bikaölésének központi ábrázolása. Itt is mutatkoznak azonban kisebb eltérések. Ilyen például az ún. *dunai stílus*, melyben a centrumban elhelyezett bikaölést Mithras életének epizodikus képábrázolásai övezik. Dardaganában (Bosznia-Hercegovina) került elő egy olyan érme, amin a fáklyavivők ezúttal pásztorbotot tartanak, valamint az eredeti kép két ellentétes sarkában elhelyezkedő Sol és Luna együtt, egyaránt a bal sarokban kaptak helyet. A Hawarte Mithraeum előszobáiban szintén Mithras életének momentumai kerültek megörökítésre, melyek – ikonográfiájukat figyelembe véve – azt bizonyíthatják, hogy a kultusz helyi változatára a zoroasztrizmus gyakorolhatott hatást. A szentély cellájában a szokásos képek szerepelnek: a sziklából születés, a bikaölés, Mithras egy fán és Mithras íjat tart kezében.

Külön alfejezetet kapott a kultusz pártfogói rendszere, és a tagság kérdése is. Ezek megválaszolásához elsősorban a feliratok nyújthat-

nak segítséget, ezért a szerző területenként külön-külön vizsgálta meg, az egyes szentélyek leletanyagait mit árulnak el. Van-e tudomásunk arról, ki töltötte be a mithraeumban a *pater* tisztségét? Az e fokozatot elérő személyek milyen társadalmi rétegből kerültek ki? Végül még azt is tárgyalja Walsh, hogy vajon a politeizmus restaurációját megcélzó Iulianus Apostata beavatottja volt-e a kultusznak. Smith szerint igen, ám a könyv szövege arra int, hogy nem rendelkezünk megfelelő bizonyítékkal. Nem tudhatjuk, a császár dedikált-e bármit is Mithrasnak, és ha beavatott volt is, mennyire volt elhivatott követője.

A mithraizmus hierarchiája – megfelelő bizonyítékok hiányában – szintén nehezen rekonstruálható. A szerző így kénytelen néhány egyedi ábrázolásra támaszkodni, melyek mithraikus gyülekezeteket festenek le. A Konjic Mithraeum (Bosznia-Hercegovina) egyik festménye talán a *pater*t és a *heliódromust* mutatja be. A Gimmeldingen Mithraeum (Németország) egy *corax/carax* tagjának adománya pedig talán arra készíti a tudományt, hogy revizionálja a misztérium hierarchiájáról alkotott képét, hiszen a személy az adomány összege alapján – a szerző szerint – aligha fogadott volna el szolgálói szerepkört. Az ő valószínű magyarázata az, hogy a *corax/carax* valamely magasabb szinten helyezkedhetett el a kultikus rangsorban.

Ami a rítusokat illeti, Germania Superiorban előkerült néhány kellék (kard vagy korona), Hawartéban egy fülke, mely bizonyosan a kellékek tárolására szolgált. Rómából a beavatási szertartásra vonatkozó feliratot is ismerünk. Az áldozatok kapcsán is rendkívül kevés forrásunk van, de Trier (Németország) környékén egy veremben madarak tetemeit, érméket és rengeteg hamut találtak. Ezentúl számos szentély leletanyagában szerepeltek állati csontok (túlnyomórészt kecske és csirke), gyümölcsök és diófélék, sőt Lentia (Ausztria) mithraeumának saját konyhája is volt.

A Kr. u. III–IV. századra megváltozott a vallásos gyakorlat a kultuszban. Ezt a szerző afrikai és a dunai provinciákban található oltárok felirataival bizonyítja. A votív felajánlások nem szűntek meg, csupán új formát öltöttek: a korábbi, változatos, értékes tárgyak helyett a szentélyek területén a régészek a korban alacsony pénzér-

tékkel bíró érméket találtak. Igaz ugyanakkor, hogy ez nem minden szentélyről mondható el (pl. sem Hawarte, sem Róma vagy Ostia mithraeumaiban nem kerültek elő numizmatikai leletek).

A fejezetben tárgyalt leletek szóródását térképen, és a szentélyek rekonstrukciós rajzain is ábrázolja a szerző. A fejezet részösszefoglalása előtt arról is szól, hogy Mithras nevének Midre vagy Meterae formájú variációi is ismertek a rendelkezésre álló források között.

A *második fejezet* a mithraizmus hanyatlását vizsgálja. Ennek kapcsán említi meg, hogy talán érdemes lenne újraalkotni a pogányság-kereszténység kapcsolatáról szóló narratívákat, hiszen egyrészt a pogány templomok állagromlása, kultuszaik népszerűtlenebbé válása már jóval Constantinus előtt elkezdődött, másrészt a keresztény uralkodók sem számoltak fel mindent erőszakosan, ami pogány. Constantinus parancsba adta, hogy a *circus* játékaik maradjanak érintetlenek, míg Theodosius a pogány templomok szobraira mint műértékkel bíró alkotásokra tekintett, s ezért megtiltotta, hogy ezeknek baja essen. A mithraizmus népszerűségének csökkenését illetően vita van a kutatásban azt illetően, hogyan lehet időrendbe rendezni a kultusz elterjedését, de Walsh felveti, hogy talán a helyes megközelítés a regionalitásban rejlik, s területenként más és más mintázatokkal találkozhatunk. Hangsúlyozandó továbbá, hogy a szentélyek építésének/helyreállításának vizsgálata nem annyira a vallásos rajongásról, a kultusz átszellemült követéséről árulkodik, sokkal inkább a térség, vagy a vallásos közösség vagyoni lehetőségeiről. A Kr. u. III. század végétől a Kr. u. IV. század közepéig több mithraeum építési, felújítási munkálatai is tetten érhetőek, akár Róma/Ostia, akár a dunai tartományok, akár Gallia területén. Dalmatiában két új szentélyt is emeltek.

Az alfejezet grafikon és térképek segítségével mutatja be, hány szentélyt építettek vagy restauráltak. Walsh megállapítása, hogy ugyan érezhető csökkenés mutatkozik a kultusz támogatottságában, ez mégsem tekinthető birodalom szerű egységes tendenciának. A szerző ezután alaposan foglalkozik azzal, hogyan illeszthető bele a mithraeumok építési/felújítási története a szélesebb mintázatokba, majd egyrészt listát ad a templomokról, másrészt grafikon segítségével értelmezi az adatokat: lehetséges, hogy csökken a templom-

építési- vagy felújítási munkálatok száma, de ez más jellegű, köz-igazgatási vagy kultikus funkciót betöltő épületekre, építményekre is igaz. Így összeveti a *forumok*, középületek, szórakoztató funkciót betöltő épületek, templomok, és külön kategóriaként a Mithras-szentélyek számadatait. Walsh úgy véli, hogy a mithraeumok adatai nem követik az általános mintázatot. A templomok látogatottságának megfogycokozását néhol (pl. Trier) a korábban már említett érmék számosságának csökkenésével is meg lehet ragadni. Másutt (Bornheim-Sechtem, Németország) az mutatható ki, hogy a szentélyt kisebbre építették. Összességében tehát e templomok sorsa némiképp kedvezőbb volt, mint más pogány kultuszokhoz tartozóké, noha pl. a dunai tartományokban a városok elnéptelenedése kétségtákvül negatív hatást gyakorolt a Mithras-szentélyek működésére.

A *harmadik fejezet* a hanyatlás okait tárgyalja. Az első ezek sorában a népességcsökkenés, vagy sokkal inkább a településszerkezeti változások. A birodalom külső területeit sorra hagyták el azok lakosai, hogy a belsőbb vidékek felé vándoroljanak. Mindazonáltal a Kr. u. IV. században Borcoviciumban (Anglia), a Hadrianus-fal közelében úgy szűnt meg a Mithras-kultusz, hogy a környékbeli *vicus* már a Kr. u. III. század végén lakatlanná vált. Az észak-afrikai Lambaesisben (Algéria) pl. a mithraizmus működésének megszűnése egyidejű az itt állomásozó alakulat, a Legio III Augusta áthelyezésével. A második oka a hanyatlásnak, hogy megváltozott a szociális háló. A férfiközpontú mithraizmus, amely jórészt a katonaság körében volt elterjedt, igencsak új szociális környezetben találta magát, miután Septimius Severus legalizálta a katonai táborok köré települt táborvárosok működését, így az állomány nagy része már családjával, s nem bajtársaival töltötte mindennapjait. Walsh rámutat, hogy azokban a döntésekben, hogy egy személy milyen vallást kövessen, sokszor nem a vallás maga, hanem a köré szerveződő társadalmi kapcsolatok bizonyulnak döntőnek. E családi, közösségi alapon egységbe kovácsoló vallás szerepét az exkluzív mithraizmus nem tölthette be. Nem csak a katonaság hátrált azonban ki a kultusz mögöl: a társadalmi elit nagy része eddigre keresztény hitre tért, mert – Walsh szerint – nagyobb társadalmi tőkét remélt tőle. A harmadik ok, hogy

a vallási közösség felhígult, és az odaadó hívők talán egyre kevésbé tűrhették meg soraik között a szerző által 'free-riders'-nek (ti. „szabadúszók”) nevezetteket, akik csak valamilyen haszonszerzés okán járulhattak Mithras templomába. Fontos továbbá, hogy – a szerző szerint – a mithraizmus különleges státusza is egyre inkább megkérdőjeleződött: egyedisége már csupán a beavatási szertartásban állt. Az emberek vágyaik beteljesülését már nem kizárólagosan a Mithras szentélyében való áldozástól remélték, hanem egyre gyakoribbá váltak a szabadban való áldozatbemutatók (legalábbis ezt mutatják a templomokon kívül talált érmelerakatok). Mindezek mellett számíthatott a mithraizmus – és más pogány kultuszok – ellenében kifejtett kormányzati presszió.

A negyedik fejezet a mithraeumok sorsát tárja elénk. A Kr. u. IV. század első *évtizedeiben* a nyugati provinciákban számos szentély vált elhagyatottá. Az évszázad közepe táján e tendencia valamelyest csökkent, míg az utolsó évtizedekben minden addiginál nagyobb ütemben pusztultak a szentélyek, vagy rongálódtak meg szobraik, oltáraik. Ez kiemelten érvényes volt a Rajna és a Duna vidékére, még ha e templomok sorsa igencsak változatosnak is mutatkozott. A belső provinciákban még ettől is szerteágazóbban alakult a Mithras-szentélyek *története*: Martigny (Svájc) és Les Bouldards (Franciaország) templomaiban *törtött szobrok* datálhatók ekkorra, míg a venetoni-magusit (Franciaország) csupán elhagyták. Trierben *például, bár a sziklából születő Mithras szobra érintetlen maradt, egy Mercuriuszobrot lefejeztek*. Itáliában vegyes arányban lehet adatolni a templomok megszenteltségtelenítését, illetve elhagyását. Mindössze néhány mithraeum maradt, amelyek a Kr. u. V. században váltak kihasználatlanná. Általában elmondható tehát, hogy e szentélyek nagyrészt rongálás áldozataivá váltak, illetve, hogy zömüket a Kr. u. IV. század végén hagyták el.

A szentélyek állagromlásának okai között Walsh elsőként a keresztény képrombolást említi. Jóllehet ennek kizárólagosságát elveti, ugyanakkor számos településen (pl. Poetovio – Szlovénia, Carnuntum – Ausztria, Trier) valószínűsíthető a keresztények felelőssége a rongálásban. *Másodjára a barbár betörésekre hivatkozik. Harting*

(Németország) területén az alemann invázió bizonyosan szerepet játszhatott a szentély pusztulásában, rongálásában. Harmadjára lényeges a polgárháborúk következményeiről is szólni: Septeuil mithraeuma a Kr. u. 380-as években valószínűsíthetően a Magnus Maximus és Gratianus közötti polgárháború harcait szenvedte el. Walsh negyedikként a birodalmi törvényhozást is megvizsgálja: arra a következtetésre jut azonban, hogy egyrészt nem mutatkozott erős központi akarat a mithraizmus felszámolására, korlátozására, másrészt egészen más kérdés, hogy a zömmel politeista kormányzók, hadvezérek mennyire tartották volna be e törvényeket. A könyv azt is megemlíti, hogy a szentélyekből hiányzó kultusztárgyak, szobordarabok néha a hívőkkel együtt vándorolhattak a veszélyessé vált területekről egy biztonságos, új lakóhelyre, hogy azokat megtisztelve ott is művelhessék kultuszukat. A templomok pusztulásának okait kutatva utolsóként a természeti katasztrófákról esik szó. A szerző hangsúlyozza, hogy – írott források hiányában – rendkívül nehéz a természeti csapás és a templom pusztulása, megrongálódása közötti korrelációt kimutatni, ám Carnuntum példája erre is utalhat.

A *The Cult of Mithras in Late Antiquity* egy alapvetően innovatív mű. Számos olyan tudományos elmélettel száll szembe, vagy legalábbis vonja kérdőre őket, amelyeket a Mithras-kutatás, vagy úgy általában a pogányság-kereszténység viszonyrendszerére vonatkozó történeti munkák hosszú évtizedei alatt számos szaktekintély alátámasztott, megerősített. David Walsh azonban jól felépített érvek mentén győzi meg az olvasót arról, hogy ezen alapvetések felülvizsgálása időszerű. Jól árnyalja például a mithraeumok pusztulásának egységes narratíváját a regionalizmus problematikájának felvetésével, s nyitott gondolkodással sorakoztatja fel történeti bizonyítékait a mithraizmus pogány-keresztény ellentét függvényében értelmezett hanyatlásának vizsgálatához is.

Walsh könyve fényképekkel, valamint egyéb diagramokkal, illusztrációkkal, rekonstrukciókkal igen gazdagon ellátott, így elképzelhetővé, mi több, átélhetővé teszi az olvasó számára a monográfiájában tárgyalt misztériumvallást. Képet alkothat arról, milyen tárgyi javak kötődtek Mithras vallásához, milyen szertartások gazdagították

a kultikus életet, valamint, hogy hogyan nézett ki egy Mithras-szentély. A témában való elmélyülést segíti számos térkép, amelyek a szentélyek, s tárgyi leletek lokalizálásával a vallás földrajzi elterjedésének megértését szolgálják. Az olvasó tájékozódásához asszisztál továbbá a mű logikus felépítése, a fejezeteken belüli alfejezetek, és az ezeket követő, fejezetvégi részösszefoglalások. A fő fejezetek után pedig, immár a könyv egészére vonatkozóan vonja le Walsh a konklúziót.

A könyv, bár tudományos alapokon nyugszik, jegyzetapparátusának viszonylagos szűkössége némiképp ismeretterjesztő jelleget kölcsönöz neki. Ugyanakkor lényeges kiemelni, hogy a szerző gazdag appendixet csatolt művéhez, amelyben valamennyi ismert mithraeumot bemutat. Az „A” jelű melléklet katalógusa provinciánként, majd városonként csoportosítva listázza őket, majd beszámol feltárásuk évről, a helyszínről, a szentély építészeti struktúrájáról, leletanyagáról, valamint egy rövid történeti áttekintést is csatol. A „B” jelű melléklet táblázatban csoportosítja az egyes szentélyátépítési munkálatokat a provincia, a város, a hozzávetőleges vagy pontos dátum és ezen ismeretek forrásainak megjelölésével, köztük pl. a fertőrákosi vagy az aquincumi szentélyekkel. A függelék egy, az ókori forrásokat és a modern könyvészetet külön rendszerező bibliográfia követi. A könyv indexszel ellátott, melynek egyetlen hátránya talán az, hogy nem tematikus (ti. személyek, földrajzi nevek, fogalmak stb. szerint), de meglehet, hogy a könyv viszonylagos rövidségére tekintettel ez nem is indokolt.

David Walsh: *The Cult of Mithras in Late Antiquity* (Mithras kultusza a késő antikvitásban).
Leiden-Boston, Brill, 2018, 158 o.

Berecz Gábor

Asclepius kultuszának terjedése

A szerző, *Tomas Glomb* (Bergeni Egyetem) kutatási területe, hogy miképpen hatottak a földrajzi, politikai, szociális és gazdasági tényezők a vallási hagyományok terjedésére a hellenisztikus és a római korban. Tudományos munkásságának különlegessége, hogy a hagyományos történettudományi módszereket kvantitatív módszerekkel ötvözi úgy mint hálózatanalízis vagy téradat-elemzés. Jelenleg a Marie-Sklodowska-Curie-IF-project keretében *Az Asclepius-kultusz terjedése számára kedvező körülmények a római Mediterráneum közlekedési hálózata mentén: kvantitatív értékelés* (ASCNET projekt; 2020–2022) című kutatáson dolgozik. Ezen belül legfőbb kérdése, hogy miképpen járultak hozzá az Asclepius-kultusz népszerűségéhez a római hadsereg és a fertőző betegségek úgy, mint az Antoninus-kori járvány vagy a cipriáni járvány. Jelen tanulmány a PLoS ONE folyóiratban jelent meg, és ennek a kutatási projektnek egy részeredményéről számol be.

A tanulmány célja, hogy térinformatikai módszerekkel közelítse meg Asclepius kultuszának terjedését a Római Birodalomban. Igyekszik feltárni a katonák és orvosok szerepét a kultusz területi terjedésében a római úthálózat mentén Britannia, Germania Superior és Inferior, Raetia, Noricum, Pannonia Superior és Inferior, Moesia Superior és Inferior, illetve Dacia határprovinciákban. Továbbá nem csak Asclepius, hanem Apollo, Mínerva és Iuppiter kultuszát is vizsgálta, hogy átfogóbb és megbízhatóbb legyen az eredmény.

A szerző elsődleges forrásokként feliratokat használ, több gyűjteményt is, továbbá jelentős mennyiségben igen sokrétű szakmunkákat is feldolgozott. Igénybe vett kimondottan történelmi jellegű, de segédtudományi és más tudományterületű munkákat is, úgy, mint különféle térképeket, hálózatmodelleket. Ezen kívül négy saját munkájára is hivatkozik,

amelyek valóban szorosan kapcsolódnak ehhez a tanulmányhoz, vagy egy hasonló szerkezetben egy másik esetet vizsgálnak.

A kutatás hipotézise, hogy a római orvosok megjelenése egy terület felirataiban az Asclepius-kultusz megbízható előrelélője a római hadsereg környékén, mivel az orvosoknak és Asclepiusnak is a lényegisége az egészség és gyógyítás. Ezt a kérdést vizsgálja több megközelítésből is, igyekszik minél alaposabban alátámasztani, körbejárni. Jelentős részt szentel az eredmények alapos bemutatásának, amelyeket kiegészített táblázatba és térképekbe foglalt részletes adatokkal, számokkal.

Ezenkívül megtudhatunk alapvető információkat Asclepius kultuszáról. A kutatás érdeklődése azért irányult Asclepiusra, mert egyik különlegessége, hogy a katonák körében különös jelentőségű volt, mivel általánosak voltak közöttük a harci sebesülések és a határprovinciákra jellemző zord körülmények miatti egészségügyi problémák. Bár vannak ezzel a témával foglalkozó művek, de ezek a hagyományos történelmi megközelítéssel, azaz a régészeti és irodalmi forrásokon alapszanak, jelen tanulmány pedig egy újféle, térinformatikai megközelítést alkalmaz, amely lehetőséget biztosít komplexebb összefüggések feltárására, és jól kiegészítheti a már meglévő tudományos eredményeket, több fényt vetíthet a folyamat mechanizmusaira és tényezőire. Habár esettanulmányok készültek a témával kapcsolatban, ezek nem bizonyulnak alkalmasnak az Asclepius-kultusz terjedése és a hadsereg közti összefüggés további sémáinak feltérképezésére.

A tanulmány a területi közelséget kutatja és számítások segítségével vizsgálja azt az állítást, miszerint a katonák voltak az egyik fő tényezői a kultuszok terjedésének. A kutatás során Britanniát, Germania Superiort és Inferiort, Raetiát, Noricumot, Pannonia Superiort és Inferiort, Moesia Superiort és Inferiort és Daciát vizsgálták, mert ezek mind a Római Birodalom külső határaiként funkcionáltak, számottevő katonai jelenlét volt a területükön a Kr. u. I–III. században és viszonylag reprezentatív adatok állnak rendelkezésre a vizsgálatukhoz. A tárgyi emlékek és a katonai jelenlét a Kr. u. II–III. században érik el a csúcspontjukat, ezért a kutatás ezekre az évszázadokra nézve a legreprezentatívabb.

A kutatás módszereit igen részletesen mutatja be a szerző. Az alaphipotézist két külön kérdésre bontotta és úgy vizsgálta. Az egyik, hogy a

katonáknak nagy szerepük volt az Asclepius-kultusz terjedésében, a másik pedig, hogy a római orvosok jelenléte kedvezően hatott a kultusz terjedésére. Fontos, hogy ezt a kérdést ebben a sorrendben vizsgálta, mivel az első alapfeltétele a másodiknak. A római katonák szerepét úgy nézte, hogy megmérte a római katonai állomások és az Asclepius szentélyek közti távolságot, amelyet az irodalmi forrásokból és a feliratokból lehetett megállapítani. Az adatokat ezután térinformatikai rendszer segítségével lemérte, értékelte és az Apollo, Minerva és Iuppiter szentélyek eredményeivel is összevetette. A távolságokat lemérte úgy is, hogy a katonai állomáshelyekről kiindulva állapította meg a legközelebbi kultuszhely távolságát és úgy is, hogy a kultuszhelyekről nézte meg a legközelebbi katonai állomást. Az orvosok befolyását úgy vizsgálta, hogy az úthálózat mentén lemérte és értékelte minden katonai állomáshely legrövidebb földrajzi távolságát egy olyan felirattól, amely római orvos jelenlétéről vagy Asclepius kultuszáról tesz tanúbizonyságot. Bár a római úthálózatnak nagy szerepe van a vizsgálatban, mégis ez inkább területi közelségi analízis, mintsem hálózat vizsgálata, ezért nem volt hangsúlyos az úthálózattal kapcsolatos külön vizsgálat.

A kutatás több eredményt hozott. Miután az előbb tárgyalt módszerrel megállapította, hogy Asclepius kultusza gyakran jelent meg a római hadsereg társadalmi környezetében, statisztikailag értékelte a római katonák pozíciója, a legközelebbi Asclepius-kultuszhely és az orvosi jelenlét közti kapcsolatot, hogy megvizsgálja a tanulmány hipotézisét. A statisztikai analízis minden lépésnél igazolta, hogy igen jelentős összefüggés van az orvosok forrásokban való felbukkanása és Asclepius kultuszának megjelenése között. Asclepius kultusza szorosabb összefüggést mutat az orvosokat említő feliratokkal, mint más kultuszok, és Asclepiust gyakrabban említik együtt orvosokkal, mint más isteneket. A bizonyíték pedig, hogy a római orvosoknak fontos szerepe volt ebben a kulturális terjedésében, további tudományos kutatásra, vitára ad lehetőséget.

Régóta fennáll a bőséges felirati emlékeken alapuló konszenzus, hogy a római hadsereg a birodalom mozgó része volt, és mélyen elkötelezett volt az istenek tisztelete iránt. Habár bizonyított több isten tisztelete, a tanulmány kvantitatív módszerekkel bizonyította, hogy ennek a területi eloszlása és mértéke különböző volt. Az eredmények arra is következtet-

ni engednek, hogy a katonák közt tisztelt istenek többfélesége a hadseregben jelen lévő speciális társadalmi csoportok, például foglalkozások jelenlétéből következhetett. Továbbá a kultusz jelentős mértékben kötődött a katonai jelenléthez, és az orvosok is pozitívan hatottak a terjedésére.

A kutatás arra is rávilágított, hogy Asclepius kultusza a vizsgált provinciákban általánosságban nem volt olyan elterjedt, mint más, alapvetőbb isteneké. Azonban Apollo és Minerva tiszteletéhez hasonlóan a tartós római katonai állomások közelében gyakran megtalálható volt valamilyen Asclepius-kultuszhely. Mivel Iuppiter a főisten volt, kultusza is elterjedtebb volt, ezért a kultuszhelyeiből is több van, mint más istenségeknek.

Néhány esetben az Asclepius-kultusz közvetlenül egy légiói központhoz vagy egy bázison belüli katonai kórházhoz kötődött, ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a gyógyítás a gyógyításhoz tartozó istenek és orvosok feladata is volt, az isteni és emberi orvoslás egy egységet alkotott, a két szféra nem különült el.

Ha az Asclepius-kultuszhelyekről kiindulva vizsgáljuk azok katonai állomásokhoz való közelségét a fogadalmi feliratok alapján, ugyanez a tendencia mutatkozik. Ha a területi eloszlást nézzük, Asclepius kultusza nem volt annyira elterjedt, mint Apollo, Minerva és Iuppiter kultusza. Ezeknek a többsége katonai állomásponthoz közel helyezkedett el, de nem minden katonai állomásponthoz közel volt Asclepius-kultuszhely. Sőt, Raetiában nincs is egyértelmű Asclepius-kultuszra utaló emlék.

A földrajzi vizsgálat során cél volt a lehetséges trendek megfigyelése, amelyekre a kutatás következő szakaszában lehet számítani. Az első vizsgálati lépés során a tízből hét provincia esetében egyértelmű kapcsolatot lehetett kimutatni az Asclepius-kultuszhelyek és az orvosok közt, figyelembe véve az úthálózat mentén elhelyezkedő katonai állomásponthoz. Ebből az eredményből arra lehet következtetni, hogy a római orvosok és Asclepius kultusza hasonló római katonai környezetben jelentek meg a vizsgált provinciákban. Raetiában, Daciában és Noricumban a jelentős összefüggések hiánya miatt arra lehetett számítani, hogy ezekben a provinciákban szinte egyáltalán nincsenek dokumentált orvosok sem, mivel nem található meg az Asclepius-kultusz. Más kultuszokkal összevetve az orvosok és Asclepius területi tisztelete közt nagyobb összefüggés van, és több provinciában fordul elő, kivéve Germania Inferiorban, ahol Mi-

nervával, és Pannoniában, ahol Apollóval és Minervával lehet összevetni az orvosi jelenlétet. Mivel Apollo funkciói sok tekintetben hasonlítanak Asclepiuséihoz és Minerváiéhoz, ez az isten gyakran jelenik meg a vizsgált provinciákban a külső határoknál és legionárius bázisokon, ahol igazoltan jelen voltak orvosok. Viszont Moesia Inferiorban és Superiorban Asclepius volt az egyetlen isten, akinek a kultuszával összefüggést lehetett kimutatni.

A szerző a következő lépésben a változókat összekapcsolta, és összehasonlította köztük a távolságokat századok alapján. Ebben a fázisban is hasonló tendencia mutatkozott, mint az első lépés során. Fontos eredmény, hogy az Asclepius kultuszára utaló Kr. u. II. századi összefüggések szorosabbak, mint a Kr. u. III. századiak.

A Kr. u. II. században Asclepius kultuszára utaló összefüggéseket lehet megállapítani ugyanazokban a provinciákban, mint amelyekben az első lépés során is. Apollo kultuszáról szintén nagyon hasonlót lehet megfigyelni, nem számottevő eltérésekkel. Minervánál is ugyanaz a tendencia mutatható ki, azzal a különbséggel, hogy Germania Inferiorban és Daciában már nincs összefüggésben az orvosokkal, Noricumban pedig ezúttal összefüggést lehetett kimutatni.

Fontos különbség azonban, hogy több provinciában lehet kimutatni Asclepius kultuszára utaló összefüggéseket, mint más istenek kultuszaira utalókat. Viszont Pannonia Superiorban az Apollo és Minerva kultuszára utaló összefüggés a szorosabb. Az előző lépéshez hasonlóan, Iuppiter kultusza és az orvosok területi jelenléte közt itt sincs összefüggés.

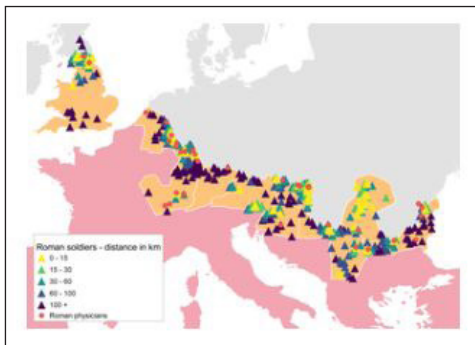
A Kr. u. III. században is alapvetően hasonló a tendencia, de néhány fontos eltéréssel. Asclepius kultuszára vonatkozóan továbbra is van összefüggés, kivéve Moesia Inferiort, Germania Superior eredménye pedig falszpozitív, tehát nincs összefüggés az esetében. Apollo és Minerva kultusza is hasonló, de Germania Superiorban és Noricumban nincs összefüggés, viszont az első lépéshez hasonlóan Germania Inferiorban összefüggés mutatható ki. Pannonia Superiorban Apollo és Minerva kultuszai mutatnak nagyobb összefüggést, mint Asclepiusé. Pannonia Inferiorban viszont Asclepius kultuszának kisebb az összefüggése, mint Apollo kultuszáé. Noricumban és Daciában szintén Asclepius kultusza mutat kevesebb összefüggést, de itt orvosokat említő feliratok nincsenek.

Ezenkívül több felirat említ együttesen egy orvost és Asclepiust, mint más istent, ez pedig tovább erősíti a hipotézist. Annak ellenére, hogy a római katonák és a közelükben lévő társadalmi környezet sok istent tisztelt, Asclepius tiszteletét sokkal jobban befolyásolta az orvosi jelenlét, mint más istenségeket, még úgy is, hogy az orvosok társadalmi kisebbségnek számítottak. Tehát ez egyértelműen rávilágít arra, hogy az orvosok jelenléte a katonai környezetben Asclepius kultuszának hiteles előjele.

A szerző maga is felvet több fontos kérdést is, amelyek további kutatásokat igényelnek. Például, hogy miért vetekedhetett Apollo kultusza Asclepiuséval, de Moesia Superiorban és Inferiorban miért voltak csak Asclepiusra utaló emlékek. Vagy az, hogy Antonius falánál miért nincs Asclepiusra utaló emlék.

Kiemeli még a kutatást hátráltató tényezőket is úgy, mint a hiányzó adatokat, az emlékek feltáratlanságát, rombolást és sok esetben a datálás nehézségét. Fontos megjegyzése a kutatással kapcsolatban, hogy az inkább statisztikailag alátámasztott érv, ami egy igen valószínű tendenciára enged következtetni Asclepius kultuszával kapcsolatban, és nem megdönthetetlen tudományos eredmény az említett nehézségek miatt, amelyeket a kutatási módszer magában hordoz.

Tomas Glomb: The spread of the cult of Asclepius in the context of the Roman army benefited from the presence of physicians: A spatial proximity analysis. (Asclepius kultuszának terjedése a római hadseregben az orvosok jelenlétének köszönhetően: területi közelségi elemzés) PLoS ONE 16(8): e0256356. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256356>

Szemán Réka

KORA ÚJKOR

Egy Stuart királyné a jelen olvasatában

A történelem során megismerhettünk olyan híres női alakokat, mint Kleopátra, I. Erzsébet, Mária Terézia vagy akár a jelenkor történetéből Grace Kelly. Ezeket a nőket gyakran beskatulyázták egy-egy triviálisan egyszerű kategóriába: színésznő, királynő, királyné, régens királyné vagy épp szerető. *Jemma Field* művéből kiderül, hogy a korban egyszerűnek, vagy akár a háttérben meghúzódó nőknek gondolt személyek – jelen esetünkben a korújkorban élt Oldenburgi Anna – nem jellemezhetők egyféleképpen, hiszen minden ember több szerepkörben is tetszeleghet, és több mindent képviselhet egyszerre. Így ugyanaz a személy lehet egyszerre diplomata, királyné, anya, az ország irányítója, a művészetek támogatója és divatikon is.

A szerző, Jemma Field, új-zélandi történész és művészettörténész, munkássága hiánypótlónak mondható a kora-újkori skót udvar kutatásában. Field munkája során megismerhetjük a skót és angol udvart, a királyi és királynéi szokásokat Oldenburgi Anna (1574–1619) életének elemzése során.¹ Oldenburgi Anna mindamellett, hogy I. (VI.) Jakab, skót uralkodó felesége volt és ezzel együtt Skócia, valamint az újonnan egyesített Nagy-Britannia királynéja volt, dán és norvég királyi hercegnőként látta meg a napvilágot. Anna a kultúra, a művészet és az építészet lelkes támogatója volt. Több birtokkal is rendelkezett és királynéként igyekezett az udvarban, valamint házában a kultúrát megjeleníteni. Annak ellenére, hogy a korszakban igen kiemelkedő női alaknak számított, mégis a kutatások mezejének pe-

---

¹ A szerzőnek számos tanulmánya és konferencia előadása is megjelent Anna életével és a Stuart udvarral kapcsolatban, mint például „A ‘Cipher of A and C set on the one Syde with diamonds’: Anna of Denmark’s Jewellery and the Politics of Dynastic Display”. In: *Sartorial Politics in Early Modern Europe: Fashioning Women*, edited by Erin Griffey, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2019. 139–160.

rifériájára szorult. Ahogy könyvében arra Field is hivatkozott, ennek fő oka a hagyományos történetírás férfiközpontú szemlélete, aminek következtében csak a XX. századtól kezdve, a történetírás változásának hatására indult meg a nőtörténetkutatás. Ám Anna esetében megfigyelhető, hogy a kutatások főleg arra az időszakra fókuszálnak, amikor már angol királyné volt, s a legtöbb esetben úgy utalnak rá, mint „*queen consort*” azaz, az uralkodó felesége.

A könyv hat fejezetből áll, az egyes fejezetek egyéni profilokat mutatnak be a királynéről, egy-egy központi téma vagy elem köré építve. Így az első fejezet Anna kapcsolati rendszerét mutatja be; a második a tulajdonában lévő birtokokat; a harmadik fejezet ismerteti Anna művészetek iránti szeretetét ötvözve mindezt az adott tárgyak mögötti politikai jelentéstartalommal; a következő két fejezet a külső megjelenését ismerteti, az ékszereit és divatérzékét; míg az utolsó fejezet a rituálékat és ceremóniákat összegzi.

Ez az értekezés bizonyítja és bemutatja, hogy a királyné több volt egy háttérben meghúzódó uralkodói feleségénél, rávilágít összetett szerepköreire és kilétére. Field művéből megismerhetünk eddig kevésbé köztudott részleteket Anna életéből, mint például, hogy a házasság megkötésekor Anna és Jakab olyan szerződést írtak alá, amely Annának különböző birtokokat és házakat biztosított, ezzel éves bevételt engedélyezve a számára. Ezen bevételből finanszírozta ruhatárát és ékszereit, kifinomult divatérzékéről híres volt a korszakban. Valamint a művészet különböző formáit is támogatta ebből az összegből. Azonban, ami leginkább kiemelendő eleme ennek a műnek, hogy bemutatja Anna születési jogával járó európai kapcsolatait, valamint ezek hatását a Stuart külpolitika formálására, Anna tevékenységeire, diplomáciai és kulturális irányultságára.

Az első fejezetben például megjelenik, hogy Anna közvetítőként működött testvére és férje politikai céljainak egyeztetése során. Field az 1611-es dán–svéd háború példáján mutatja ezt be. Kiemeli, hogy Jakab nem kívánta támogatni a dánokat és a béke fenntartására törekedett, ám Anna mesterkedésének következtében az angol és dán érdekek találkoztak és a dánok megkapták a kért támogatást. Habár ez igaz volt visszafelé is, Anna ravasz módon lavírozott a két dinasztia

érdekeinek kölcsönös kielégítésében, ám igyekezett mindezt óvatosan végrehajtani. Jakab király betegesen került a konfliktusos helyzeteket, a békére törekedett, de olybá tűnik Field munkájából, hogy Anna igyekezett ezt a nagy félelmet és óvatosságot ellensúlyozni. A könyvből kiderül, hogy a követek egy-egy látogatás alkalmával, amellet, hogy tiszteletüket tették a királynál, mindig meglátogatták a királynét saját különálló udvartartásában. Úgy tűnik, hogy a korszakban, a diplomáciában szereplők számára egyértelmű volt a királyné szerepe az udvarban.

Az egyes fejezetek azt a képet mutatják, hogy Anna több mindent irányított a háttérből. Ennek ellenére, a történelem során emléke mégis homályba veszett, s ma már kevesen ismerik a királyné tevékenységét. Már az első fejezetből megismerhetjük a Stuart királyné „sötétből irányító bábmesteri” szerepkörét. Ugyanis, mint az Field könyvéből kiderül, 1614-ben Anna mesterkedésének köszönhetően vált George Villiers-ből, a későbbi Buckingham hercegéből, királyi kamarás. Köszönhetően annak, hogy Villiers elődje, Robert Carr, a királyné ellenlábasa volt, így Anna mindent megtett, hogy eltüntesse a férfit az udvarból. Anna igyekezetének megfelelően 1614. augusztus 3-án bemutatták Villiers-t Jakabnak, aki egyből szemet vetett a fiatal, fess férfira. Így nem sokkal később Villiers-t felkérték, hogy vállalja el a királyi kamarás pozíciót, ami a király öltöztetésével, kíséretével járt. Villiers és Anna között a királyné haláláig egyfajta támogató kapcsolat állt fenn. Fennmaradt levelezéseikből az látszik, hogy rendszeresen értesítették egymást a történésekről és Anna több levelében is úgy utalt Villiers-re mint a hűséges őrszemére, aki figyeli a király lépéseit. Az első fejezetnek és ezzel együtt Anna sokszor láthatatlan munkájának ez csak egy kis mozzanata, ám mégis bemutatja Field alapos kutatómunkáját és munkájának hiánypótló jellegét.

A második fejezet Anna önálló és független énjét hivatott bemutatni, amelyből megismerhetjük a királynénak az udvaron kívül eltöltött tevékenységeit. Anna házasságában elég nagymértékű pénzügyi, jogi és földrajzi függetlenséggel rendelkezett. Ez azt jelentette, hogy egyfelől a királyi udvartól távol fenntartott egy külön háztartást, ami autonómiájában erősítette. Ezen kívül meglepő, hogy saját bíróság-

gal rendelkezett, ahol a birtokain előforduló jogi esetekkel foglalkoztak. Továbbá, a királyné saját udvari naptárát követte, saját programokat szervezett, amelyek általában támogatták a kultúra valamely megnyilvánulását. Ahogy arra már korábban utaltam, Anna több birtokkal is rendelkezett, amelyek egyfelől bevételi forrást jelentettek a számára, másfelől viszont építészeti és kulturális szempontból is jelentősek voltak. Ennek az oka, hogy a királyné részletekig menő figyelmességgel alakította át birtokait, s nagymértékben hozzájárult az átalakításokhoz. Ez a fejezet a királyné független énjének bemutatásán kívül reprezentálja, hogy Anna cselekedetei és egyes lépései milyen módon járultak hozzá a Jakab királyról kialakított profilhoz.

Mindezek után, egy következő fejezet során megismerhetjük a „gyűjtőt” és a diplomatát Anna személyében. A Stuart királyné számára fontos volt a kultúra, amelyet igyekezett udvarában is megjeleníteni. Annak ellenére, hogy kevés információ maradt fenn Anna gyűjtői munkásságáról, azt kijelenthetjük, hogy nagy figyelmet fordított az udvartartásában megjelenített műtárgyak minőségére és bizonyos, hogy magángyűjteménnyel is rendelkezett. Az udvarban és birtokain is, a korszakban mércéként számító olasz művészek munkái mellett, több flamand és dán munka is jelen volt. Ennek egyfelől az volt az oka, hogy Anna így szerette volna erősíteni otthonának emlékét az udvarban, s megjeleníteni a köteléket a testvéreivel és öseivel, másfelől viszont igyekezett bemutatni a nem csak itáliai munkákat. Field munkájának zsenialitása, hogy minden részlet igyekszik nagyobb kontextusba helyezni és úgy bemutatni azt az olvasónak, amely ebben a fejezetben is kiemelkedő. Field által egyszerre megismerhetjük a királyné különböző oldalait, ám ezeket sem konstans, egyszerű módon, hanem egyszerre több perspektívát is felmutat az olvasó számára, amelyből kirajzolódik a királyné összetett szerepköre. Ebben a fejezetben kiderül, hogy az adott műtárgyoknak konkrét céljuk és funkciójuk volt az udvarban, így a művészi alkotásokat mindig az adott szándéknak megfelelően rendezték el. Anna számára a festmények különböző funkcióval bírtak. Egyes képek a kapcsolati rendszerére utaltak, így kifejezhettek szövetséget egy országgal vagy akár személlyel, ám lehettek az erő, a státusz és

a tisztelet jelei is. A fejezetből kiderül, hogy a festmények mellett a dekorációnak, bútoroknak és a tér használatának is akár diplomáciai szerepekörei is lehetnek.

A következő két fejezet olyan témát mutat be, amelyek talán a legnőiesebbnak tekinthetők, azonban mégis egy összetett narratívát közölnek. A fejezetek a királyné megjelenését, öltözködését, kiegészítőit és ékszereit tárgyalják. Manapság is fontos szerepe van a megjelenésnek és öltözködésnek, egy megfelelő ruhával eleganciát vagy professzionalitást is ki lehet fejezni, valamint státuszszimbólumként is szolgálhat. Nem volt ez máshogy a korszakban sem, a nemesség és a felsőbb rétegek megjelenése egyértelműen jelezte társadalmi hovatartozásukat, és felsőbbrendűséget sugárzott az alsóbb osztályok felé. Az uralkodók öltözéke mindamelllett, hogy tükrözte vagyoniukat és pozíciójukat, kifejezhetett erőt, vagy éppen reflektálhatott kapcsolati rendszerükre. Anna az udvarhölgyeitől is elvárta a megfelelő öltözéket, mivel az udvarhölgyek megjelenése a királyné státuszát, és vagy helyzetét reprezentálta vagy épp hűséget fejezett ki.

A fejezetből kiderül, hogy az uralkodócsaládokba tartozó nőknek a korban milyen módon kellett változtatni öltözködési szokásaikon egy új pozíció betöltésekor. Anna esetében először, amikor elhagyta Dániát és Skócia királynéjává vált, majd pedig mikor férjével elfoglalták az angol trónt. Anna stílusának tükröznie kellett szülőházát ötvözve az új dinasztíával és annak szokásaival. A megjelenéshez és öltözködéshez szorosan kapcsolódik a festményeken és egyéb művészeti tárgyakon való megjelenés is. A korai európai Európában portrékat gyakran rendeltek és ajándékoztak egymás között az uralkodók olyan alkalmak esetén, mint új cím szerzése, örökös születése, házasság vagy egy katonai győzelem. A portrék funkciójukat tekintve, egyfelől hozzájárulnak az ábrázolt személy emlékezetéhez, másfelől hatalmi státuszt is kifejezhetnek. Ezenkívül a korszakban a portréknak sok esetben a házasságok megkötésében is fontos szerepe volt. 1588-ban amikor az ifjú Jakab herceg arát keresett magának, nem tudott dönteni Anna és Navarrai Katalin között. Ekkor a döntés meghozatalában a két hölgy portréja segített a királynak, aki végül Annát választotta. Nyilvánvalóan nem csak Anna portréja állt a vá-

lasztás mögött, hanem politikai, stratégiai és pénzügyi megfontolás is, azonban mégis külseje és a jól elkészített portré is hozzájárult ehhez. Összességében elmondható, hogy Anna több királynéhoz és uralkodóhoz hasonlóan, igyekezett jó benyomást tenni a népre Skóciában és Angliában is. Külön figyelmet szentelt arra, hogy ruházata valamelyest hasonlítson I. Erzsébetére, ám mégis sugározza a Stuart dinasztia eleganciáját és vagyonát. Tisztában volt portréinak fontosságával, így készítette el mindet.

Az utolsó fejezet középpontjában olyan életesemények állnak, amelyek megerősítették Anna pozícióját, mint nő, anya, királyné és a vallási élet szereplője. Ezen események közé tartozik gyermekeinek születése és keresztelője; az olyan egyházi ceremóniák, mint a szülés utáni első templomba menetel; lánya, Erzsébet kiházásítása; pozíciója az udvarban Jakab mellett; majd pedig halála. Anyai szerepéről több mindent megismerünk a fejezet olvasása során. Annának és Jakabnak összesen hét gyermeke született, azonban csupán három élte meg a felnőtt kort, Henrik, Erzsébet és Károly. Részletesebben Erzsébet születésének körülményeiről olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy az udvarban milyen részletekre figyeltek a következő utód megszületése előtt és, hogy milyen előkészületeket diktált az udvari etikett, egészen a királyné ágytakarójának színéig. A gyermek keresztelője mellett, a szülés és anyaság ünnepléséhez tartozik még az édesanya első templomba menetele, amely általában a szülés utáni első négy hétben történt. Első gyermeke, Henrik születése után azonban a skót kálvinista egyház megtiltotta Annának ezt a hazájában is gyakorolt tevékenységet, ez majd csak Angliába költözésük után változott. A szerző ugyan megemlítette Anna vallásának kérdésességét, ám nem tette le egyértelmű véleményét az ügy mellett. A korszakban ugyanis több pletyka is elterjedt a királynéről, miszerint katolikus hitre tért, ez mai napig vitatott kérdés. Az utolsó fejezet taglalja még Anna halálának körülményeit és emlékének fenntartását is. Ebből megtudhatjuk, hogy 1619. március 2-án hunyt el vízkórban (ödémás betegségben), ami ellen már évek óta harcolt.

Összegzésképpen elmondható, hogy Field munkája részletesen összegezi I. Jakab, skót és angol uralkodó feleségének életét és sze-

repét a királyi udvarban. A könyv több perspektíván keresztül mutatja be Anna szerepköreit. Nem kronológiailag halad, hanem a fejezetek egy-egy központi téma köré épülnek. A mű alapján egyértelművé válik az olvasó számára, hogy Anna annak ellenére, hogy sokszor a háttérben megbújó nő szerepét játszotta, nagy befolyással volt az ország külpolitikai, gazdasági, kulturális és vallási életére. Élete során megfelelően átvette és alkalmazkodott két teljesen új ország etikettjéhez, kultúrájához és szokásaihoz, mindezt úgy ötvözve, hogy közben nem veszítette el saját gyökereit. Saját és udvarhölgyeinek öltözködésében, birtokainak kialakításában és díszítettségében, valamint kapcsolataiban is végig megjelent a Dánhon iránti hűség, elegyítve az angol korona érdekeivel és nézeteivel. Anna a korszakban sokak számára példaképként szolgált, nem volt ezzel máshogy fiának, Károlynak a felesége, Henrietta Mária sem.

Jemma Field: *Anna of Denmark: The Material and Visual Culture of the Stuart Courts, 1589–1619* (Dániai Anna: A Stuart udvar anyagi és vizuális kultúrája, 1589–1619) Manchester University Press, 2020. 272 o.

Kiss Viktória

A „félemler”: egy baszk nemzeti hős

„Blas de Lezo utolsó csatája” (*La última batalla de Blas de Lezo*) címmel írt vaskos (580 oldalas) könyvet két spanyol régész-történész, *Mariela Beltrán García-Echániz* és *Carolina Aguado Serrano*. A tengeren és a szárazföldön egyaránt folytatott elkeseredett, véres ütközetben a spanyolok a haditengerészetük valaha élt egyik legkiemelkedőbb főtisztje, a címszereplő Blas de Lezo y Olavarrieta jelentős hozzájárulásának is köszönhetően visszaverték a mai Kolumbiában fekvő, a korabeli spanyol világbirodalom számára kulcsfontosságú stratégiai jelentőségű *Cartegana de Indias* 1741-es ostromát, hősiiesen megvédve az erődítmény-komplexumot az emberi erőforrások és a haditechnikai eszközök tekintetében egyaránt aránytalanul nagy fölényben lévő angol támadókkal szemben. A monográfia számos korábban ismeretlen levéltári forrásra is támaszkodva páratlan részletességgel tárja fel a védekezés konkrét előkészületeit, a csatát magát és közvetlen következményeit, azaz Lezo életének utolsó hónapjait. Az utolsó csatájában is győzedelmeskedő tengernagy ugyanis még megérhette a győzelmet, de nem sokáig örülhetett a világraszóló sikernek. A csataterén tömegével maradtak a temetetlen halottak, és az emiatt kitört pestisjárvány elvitte az ő életét is.

A szóban forgó tengerparti vár-együttes és város gyakorlatilag a tengerentúli spanyol gyarmatbirodalom kapuja és védőbástyája volt, és az ellene indított, a korban példátlanul nagyszabású katonai vállalkozás célja éppen e spanyol hegemonia megtörése volt, hosszú távon pedig a szükséges első lépés a tervezett végleges felszámolása felé. Ha e terv sikerrel jár, akkor ma talán angolul beszélnének az emberek a dél-amerikai földrészen is! És ez bizony nem sokon múlt. A védőknek mindössze hat hajójuk volt és 3600 emberük, ebből hatszáz

csupán ijjal „felfegyverzett” indián. Az ugyancsak legendás, veterán angol főparancsnok, Edward Vernon 186 hajóval, 2000 ágyúval és 30 000 harcedzett katonával érkezett, és olyannyira magabiztos volt a dolgában, hogy a győzelemről már jóval a csata kezdete előtt értelmet veretett, amelyen egy legyőzött, megalázott Blas de Lezo térden állva adja át a kardját – neki. Nem így történt. A legendás baszk hős kerekedett felül, a tengeri hadviselés történetének egyik legfényesebb sikerét aratva, amelyet követően a britek végleg letettek a spanyol gyarmatok elleni átfogó, nyílt támadás gondolatáról (összefoglalva ld. „Az angol álom vége” c. fejezetet, 154–156. o.)

A történelem persze haladt a maga útján, s hamarosan kiderült, hogy Anglia a felemelkedés, Spanyolország pedig (sok okból) a hanyatlás felé tartott. Ezért a Cartagenában kivívott győzelem fénye már a következő években elhomályosodott, és a későbbiek folyamán még inkább feledésbe merült. Abban, hogy e nagy horderejű történelmi esemény és főszereplője iránti érdeklődés az elmúlt évtizedben Spanyolországban újra megélénkült, nem kevés szerepe van éppen e könyv szerzőpárosának. 2013-ban a madridi Tengerészeti Múzeumban ők ketten szerveztek kiállítást *Blas de Lezo, el valor de Mediohombre* (Blas de Lezo, a Félemler érdemei) címmel. A siker minden várokozást felülmúlt. Öt hónap alatt Madridban és Cádizban több mint százötvenezeren tekintették meg a kiállítást, és ezzel mindmáig ez az időszakos tárlat lett a legnépszerűbb az 1843-ban megnyílt *Museo Naval* egész fennállása során. Az elképesztő túlerővel szemben győzelmet arató, félelmet és megalkuvást nem ismerő hőst emberközelségben bemutató kiállítás azonban nemcsak az odalátogató nézőket varázsolta el, hanem sokkal szélesebb folyamatot indított el: országszerte egyenesen divatba hozta a korábbiakban jóformán csupán történészi berkekben ismert figurát. 2014-ben Madridban a Kolumbuszról elnevezett előkelő téren emlékművet állítottak a „csodálatra méltó honfitársnak”, és az ünnepségen maga I. János Károly spanyol király elnökölt. Az azóta eltelt nyolc év folyamán gombamódra jelentek meg és keltek el villámgyorsan és nagy példányszámokban jobb, rosszabb regények vagy párbeszédekkel tarkított, regényes formában megírt életrajzok, csupán néhányra utalva a sokatmondó

címek közül: „a legnagyobb angol Armada szétveréséről”¹ (2014), az „Anglia által a világ előtt elhallgatott csatáról”² (2016) és „a Karib-tenger hősről”³ (2019). E „regényes biográfiák” sorában az egyik legfrissebb (és talán a legjobb) *Luis Mollá*, a tengeri hadviselés szakavatott ismerőjének, a spanyol haditengerészet jelenleg is aktív kapitányának hadtörténelmi alapoossággal megírt könyve az Admirálisról⁴ (2019), amelynek címlapja még arra is felhívja a figyelmet, hogy Lezo egész életében „egyetlen csatát sem veszített”, és „minden idők legnagyobb egyetemes tengeri stratégája” volt...

E háttérismeret szükséges annak a látszólagos ellentmondásnak a feloldásához, hogy a 2013-as kiállítást szervező történészek-muzeológusok által hét évvel később (azaz hét év további fáradhatatlan kutatómunkájuk eredményeként) kiadott, napjainkig a legkorszerűbb és a leggazdagabb tényanyaggal alátámasztott munka mintha valahogy ünnepontó lenne e sorban. Már a bevezető leszögezi, hogy a szerzők szerint semmi szükség – ezért nem is törekszenek – arra, hogy mítoszt építsenek Blas de Lezo személye köré. Elegendő és a történelmi igazság keresőjéhez az a méltó, ha érdemeit elismerve, de el nem túlozva az ember kerül a középpontba, mert – miként a könyv mottója tömören megfogalmazza – „nem léteznek egyarcú hősök.” Mindenkinek, így a nagy embereknek is vannak fényes oldalai és árnyoldalai, sikerei és kudarcai, tévedései is. Az utókor által kialakított kép csak akkor lehet teljes, ha ezek is a megfelelő helyükre kerülnek.

A szerzők szándéka tehát az objektivitás, ami csak dicséretes lehet; első pillantásra azonban ez a fent említett összefüggésrendszerben meglehetősen közel áll az illúzió- vagy mítoszromboláshoz. Ráadásul nemcsak e megközelítés, a szemlélet merőben új, hanem a hőst övező, széles körben elterjedt, a nemzeti büszkeséget táp-

---

1 P. Victoria Vilches: El día que España derrotó a Inglaterra : Blas de Lezo, tuerto, manco y cojo destruyó la mayor armada inglesa, EDAF, Madrid, 2014.

2 Á. Vázquez Pérez: Mediohombre: Blas de Lezo y la batalla que Inglaterra ocultó al mundo, Novela Historica, Madrid, 2016.

3 J. A. Pérez-Fonca: El héroe del Caribe: la última batalla de Blas de Lezo, Novela Historica, Madrid, 2019.

4 Luis Mollá: El Almirante – La Odisea de Blas de Lezo, el marino español jamás derrotado, Almuzara, Madrid, 2019.

láló konkrét (olykor romantikus) állításokról bizonyítják be, hogy alaptalan legendák, tévedések vagy tévhitiek, amelyek nem felelnek meg a valóságnak. Ilyenek például (a teljesség igénye nélkül), hogy Lezo környezetében befolyásos ellenségei, tehetségtelen tisztok, árulók is nehezítették terveinek megvalósítását, hogy a már említett, elhamarkodottan veretett érmét az angolok kivonták a forgalomból (az igazság ezzel szemben az, hogy másolatukat kereskedők még vásári ajándéktárgyként is árulták), valamint hogy évtizedekre megtiltották, hogy bárki a csatáról beszélni merjen – vagy hogy a brit hajóhad akkora volt, amelyet egészen a normandiai partraszállásig nem látott a világ.

Egy másik megcáfolt mítosz Lezo egyik sebesülésével kapcsolatos, és egyúttal teljessé teszi a képet, miért hívták a tengernagyot „félelbernek”. Az elnevezés persze sohasem volt pejoratív, sőt. Lezo 1689-ben született (baszk tengerész családban), és nem egészen 15 évesen Málaga partjainál, a Bourbon-flottával vívott csatában elvesztette az egyik lábát. Három évre rá, ugyancsak a tengeren, elvesztette az egyik szeme világát. Ez sem tántorította el azonban a harctól. Később, az örökösödési háború utolsó szakaszában, ugyancsak tengeri ütközetben egy harmadik sebet is kapott, amelynek következményeképpen az egyik karja vált használhatatlanná. Huszonöt éves korában tehát már féllábú, félszemű és félkezű volt – de akarateréje, küzdőszelleme, kitartása semmit sem változott. Tisztelték, szerették ezért tisztársai és tengerészei is (hősiességének köszönhetően 1713-ban kapitányi rangra emelkedett, 1723-ban pedig már tengernagy). Mindez tehát igaz. A legenda abban állt, hogy az egyik szeme látását nem az angolok elleni csatában, hanem egy francia kalózhajóval vívott ütközetben veszítette el. A „mítosz” már a cartagenai győzelem után megszületett, az admirális fiai terjesztették el, mert ez növelte apjuk dicsőségét, és mindmáig történelmi ténynek számított. A szerzőpáros azonban a család levelei között olyan képeslapra bukkan, amiből kiderült az igazság. Még jelentősebb felfedezésre adott módot egy másik, újonnan felfedezett családi képeslap, amely alapján azt is sikerült feltárni (a könyv spanyolországi méltatói ezt tekintik a könyv legnagyobb erényének), hogy annak idején hová temették el

a hőst, hol volt a sírja: egy domonkosrendi kolostorban Cartagenán, amelyről korabeli képek fennmaradtak, de az épület ma már nem áll.

Hatalmas kutató- és gyűjtőmunka áll a könyv mögött. A Függelék és a Bibliográfia csaknem száz oldalas (511–580. o.), és ebből csaknem 15 oldal (536–548. o.) eddig a történészek előtt is teljesen ismeretlen, kéziratos levéltári anyag: hat ország több tucatnyi archívumának, intézményi levéltárainak dokumentumait böngészték át szorgosan a szerzők, és nemcsak spanyol és latin-amerikai országokéit, hanem angol és francia eredeti forrásokat is. Egy rádióinterjúban azt is elmondták, hogy ők mire a legbüszkébbek, mit tekintenek ők a legnehezebb feladatuknak és egyszersmind a legnagyobb eredményüknek: a könyv páratlan, precíz térképanyagát. Kartográfusok egész csapata dolgozott éveken át azon, hogy ezek a térképek (a gazdag képanyag mellett ezekből is bőven van a könyvben) ne csupán illusztrációk legyenek, hanem szerves részét képezzék a feltárt történelemnek. Új megközelítés továbbá, hogy a könyv végén a szerzők külön fejezeteket szentelnek a cartagenai tengeri erők parancsnoka, Blas de Lezo és a szárazföldi csapatok parancsnoka, Sebastián de Eslava helytartó kapcsolatának. E kapcsolat alapjának a történészek korábban a két személyiség ellenségeskedését tartották, amely csak nehezítette a győzelem kivívását. Az újabb kutatások szerint sem volt a kapcsolat felhőtlen, a fontos pillanatokban azonban mindkettőjüknek sikerült személyes érzelmeiket a végső győzelem közös célja alá rendelni.

A könyv középpontjában tehát Lezo személyisége áll, de nem az egész élete, hanem az utolsó, legjelentősebb csatája. Tizenkét részből áll, és mindegyik (jobbára nyolc-tíz) további fejezetre oszlik. A megközelítés e sokoldalúságát, árnyaltságát érzékeltetni jóformán lehetetlen, de talán a témák puszta felvillantása is önmagáért beszél: a rendelkezésre álló adatok a csatáról és a városról („hagyományosan” elfogadott és új ismeretek tükrében). Ugyanígy Lezo halála (utolsó napjai, betegsége, halála, temetése, levelei szeretteihez); a háború elkerülhetlensége (politikai, geopolitikai, katonapolitikai és gazdasági háttérelmezés); a dél-amerikai kontinens sajátos jellemzői. A küzdelem az egyik kulcsfontosságú öböl és erődítménye, San Luis de

Bocachica megtartásáért (felkészülés, csataleírások, a végső ostrom és a vár eleste); harc a másik kulcsfontosságú erődítményért, San Felipe de Barajasért (ismert és eddig ismeretlen szereplőkkel, hadi-cselekkkel, sok-sok pontos adattal alátámasztva).⁵ A király tájékoztatása az eseményekről (és a szárazföldi csata kimeneteléről, az utolsó rohamról, intrikák és bonyolult érdekek bemutatásával); a védők hősiessége (és utólagos megjutalmazásuk, valamint a csatát értékelő jelentések a királynak), valamint Lezo családjának (gyermekének) későbbi sorsa. Mint láthatjuk, aligha maradt ki fontos szempont – és mindez rendkívül részletesen, mítoszok és felesleges fantáziálások nélkül. De nemcsak a kép válik így teljesebbé, hanem a hős dicsősége is kézzelfoghatóbbá. A teljesítmény és az érdem nem veszett el e részletekben, ellenkezőleg, így lett érthetőbb és hitelesebb, hogy miért mondta (valóban) Edward Vernon, amikor a tönkrement seregéből megmaradt maroknyi katonájával és pár hajóval távoznia kellett a veszített csata színhelyéről: „Átkozott légy, Lezo!”

Mariela Beltrán García-Echániz y Carolina Aguado Serrano: La última batalla de Blas de Lezo, (Blas de Lezo utolsó csatája), Edaf, Madrid, 2018. 580 o.

Virág T. László

Ludwig Zinzendorf és a politikai gazdaságtan helyzete a Habsburg Monarchiában 1750–1774

Az elmúlt évek nemzetközi kutatása különös figyelmet fordított az európai felvilágosodással kapcsolatban azon politikai, kulturális és elméleti összefüggésekre, amelyek meghatározó szerepet játszottak a modern ökonómiai gondolkodás kialakulásában. A „nemzetközi verseny” (*international competition*) és az „emuláció” (*emulation*) fogalmának előtérbe kerülésével az államközi kapcsolatok, valamint a gazdasági eszmék és gyakorlatok kutatásában sor került a merkantilizmus, a fiziokrácia és a kameralizmus klasszikus hívószavainak felülvizsgálatára. Ebben a kontextusban a „kereskedelemben való féltékenységről” (*jealousy of trade*) szóló korabeli európai vitákat leginkább azok az egyéni és kollektív törekvések határozták meg, amelyek a gazdaság- és pénzügyi megújítására, adaptációjára, illetve részleges átültetésére irányultak. Ebbe a kutatási irányba illeszkedik *Simon Adler* (vendégkutató, Osztrák Tudományos Akadémia) könyve is. A szerző doktori értekezésén alapuló munka a termékeny, a kutatás számára azonban eddig ismeretlen gazdaságpolitikus és pénzügyi szakértő, Ludwig Zinzendorf (1721–1780) karrierjét és szellemi fejlődését követi végig.

A könyv tárgyát illetően, a vizsgálati perspektíva egyszerre szűkebb és tágabb annál, mint amit egy intellektuális életrajztól megszokhattunk. A biografikus elbeszélői keret mellett a kötet részletekbe menően tárgyalja annak a pénzügyi programnak a kialakulását, amelynek alapját az új pénzügyi és bankrendszer felállítása képezte. Másrészt a kötet új megvilágításba helyezi Zinzendorf egyéni működésének és hivatali karrierjének azon szakaszát, amely Wenzel Anton Kaunitz kancellárhoz és pártfogói köréhez kötődött. A könyv

elsődleges célja, hogy bemutassa Ludwig Zinzendorf (Karl Zinzendorf idősebb féltestvére) azon reformtörekvéseit, amelyek egy, a korábbiaknál is kidolgozottabb gazdasági és pénzügyi politikai diskurzus meghonosítását célozták a Habsburg Monarchiában. Itt érdemes rögtön felhívni a figyelmet a kötet azon konkluzív megállapítására, miszerint saját korában Zinzendorf gazdasági reformtervezetei mérsékelt hatással voltak a monarchia kereskedelmére és pénzügypolitikájára. A pénzügyi rendszer egészét érintő változásra csak XVIII. század végén került sor. Reformtörekvéseinek célját és hatását éppen ezért nem a maradandó változásokban, hanem azon angol és francia eredetű pénzügyi felfogások alkalmazásában érdemes keresni, amelyek a „fiskális-katonai állam” (*fiscal-military state*) működését egy modernizált pénzügyi és hitelezési gyakorlattal kívánták stabilizálni.

A kötet Zinzendorf szellemi fejlődését és pályafutását hét részletező fejezetben mutatja be. Mindegyik fejezetre általánosan igaz, hogy új megállapításokkal gazdagítják a kor politikai-ökonómiai diskurzusával kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismereteinket. A bevezető szakaszt követően – amely a kutatás terminológiai, metodológiai és historiográfiai kérdéseit foglalja össze – a 2. és 3. fejezetek Zinzendorf életének szociokulturális háttérét elemzik. Ezen belül is külön bemutatják a családi háttérét, a képzés és felkészülés időszakát, a pályafutás korai állomásait, úgymint Zinzendorf Kaunitzhoz fűződő kapcsolatát. A karrier e korai szakasza intellektuális értelemben is meghatározónak bizonyult. Ennek során Zinzendorfnak lehetősége nyílt kapcsolatrendszerének kiépítésére, valamint arra is, hogy személyes tapasztalatokat gyűjtsön a versenytársat és ellenfelet egyszerre megtestesítő francia gazdaság működésével kapcsolatban. A 3. fejezettől kezdve a kötet összehasonlító perspektívában elemzi azokat a kulcsszövegeket (hivatalos memorandumok, pénzügyi tervezetek, fordítások, tanulmányok, olvasmányok), amelyek bizonyíthatóan hatottak Zinzendorf gondolkodására. Míg a 2. fejezet teljes egészében Kaunitz francia nagyköveti időszakát (1750–1752) mutatja be, addig a 3. fejezet a francia fizeokraták és gazdasági írók (Jean-François Melon, Jacques Vincent de Gournay) szövegeivel

foglalkozik, azok bankügyekkel és állami hitelezéssel kapcsolatos szakaszait elemzi. A Zinzendorf gazdasági tervezeteiben később visszaköszönő fiziokrata szellemiséghez nyújt fontos kiegészítést a 4. fejezet, ahol Adler az angol politikai ökonómusok (John Law, David Hume) pénzmanipulációval kapcsolatos állásfoglalásainak francia recepcióját ismerteti. Az 5. fejezet az eszmei transzmisszió és gyakorlati alkalmazás szempontjából mutatja be azokat az újabb ambíciózus terveket, amelyek megszületése a monarchia és Poroszország között élesedő konfliktusra, valamint a hétéves háború során tapasztalt pénzügyi likviditási problémákra vezethető vissza. Zinzendorf javaslatára a monarchia ebben az időben megkísérelte az új hitelrendszer – ennek részeként pedig a tőzsde és egy új, állami hitelezésre használt, ún. politikai bank – felállítását. A 6. fejezet ezt követő részei szintetizálva mutatják be a karrier csúcán lévő Kaunitz és Zinzendorf nevével fémjelzett új gazdaságpolitikát és a monarchia gazdasági döntéshozatalát. A fejezet során Adler a korabeli Európa egyik legmodernebb gazdaságpolitikáját képviselő, egyúttal jelentős befolyású reformpolitikusként ábrázolja Zinzendorfort.

A konklúzió során (7. fejezet) Adler fő állítása, hogy a vizsgált időszakban a gazdasági eszmék recepciója sajátos duális képletben működött. Miközben Justi és Sonnenfels tankönyvei révén a kései kameralizmus tanai olyannyira elterjedtek, hogy már az egyetemi képzés részét képezték, addig ettől eltérő módon a gazdaságpolitikai döntéshozatalban a Melon-féle neocolbertizmus játszott meghatározó szerepet. Az Adler által felvetett dualitás ezen a ponton azonban további magyarázatra szorult volna. A kétirányú eszmei recepció egyrészt jól elhelyezi Zinzendorfort a monarchia gazdaságpolitikuskai között, másrészt kevésbé bizonyul működőképesnek a fiziokrata eszmék és a kameralizmus közötti kapcsolat értelmezésekor. A néhol antagonizmusokba csúszó magyarázat elégtelensége legeggyértelműbb módon a fejezet végére beiktatott Justival és Sonnenfelsszel való összehasonlításban mutatkozik meg. Ennél a szakasznál a sokoldalúan tehetséges Zinzendorfort – Adler szerint – modern eszmeisége egyértelműen kiemelte az ekkor még csak középszerű gazdaságpolitikai megoldásokban gondolkodó kameralisták köreiből. Részben ennek a

duális ábrázolásnak köszönhetően azonban a kötet végső következtetése kevésbé hat meggyőzően. Miközben Adler Zinzendorfort a leg-haladóbb szellemiségű gazdaságpolitikusok egyikeként rehabilitálja, eközben csak közvetett magyarázatot arra, hogy az általa képviselt haladó alternatíva a monarchia kontextusában miért és miként maradt alul a kameralisták szakértelmével, illetve más, kevésbé kimunkált gazdaságpolitikai koncepciókkal szemben.

Összességében Adler könyvének legnagyobb értékét a korábban nem használt forrásanyag összehasonlító elemzése adja. Köszönhetően a franciaországi és ausztriai gyűjteményekben folytatott átfogó levéltári kutatásnak és számos korábban nem vizsgált tétel bevonásának, a kötet szerzője meggyőzően mutatja be az idősebb Zinzendorf szellemi pályafutását. A könyv, miközben a német gazdaságtörténet korábban nem vizsgált részleteibe nyújt betekintést, egyúttal már a problémafelvetéssel cáfolja és megkérdőjelezi a kor politikai gazdaságtanával kapcsolatos bevett megállapításokat. A szerző a kutatás tárgyát illetően széleskörű tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, és ugyanilyen határozottsággal vezeti végig az olvasót a könyv hét adatgazdag fejezetén. Zinzendorf gazdasági szövegeinek részletes ismertetése, valamint a szakszerű elemzések és a terminológia használatának következtében a könyv leginkább a téma iránt érdeklődő szakértők és specialisták számára jelenthet élvezetes olvasmányt. A megfogalmazott tézisek gazdagsága és a messzire vezető következtetések miatt azonban a kötet mindenképpen érdemes a tágabb szakma figyelmére, ami remélhetőleg a közeljövőben további konstruktív vitákat fog eredményezni.

Simon Adler: *Political Economy in the Habsburg Monarchy 1750–1774: The Contribution of Ludwig Zinzendorf* (Politikai gazdaságtan a Habsburg Monarchiában 1750–1774. Ludwig Zinzendorf közreműködése). Palgrave MacMillan, 2020. xv+288 o.

Bodnár-Király Tibor

A görög katolikus liturgia alakulása a munkácsi egyházmegyében 1646-tól a XX. század közepéig

Egyedülálló könyvet jelentetett meg a németországi Aschendorff kiadó, amikor kiadta *Dobos András* szemináriumi rektor, teológiai tanár olasz nyelven írt művét, mely a *Studies in Eastern Christian Liturgies* sorozat 3. köteteként¹ látott napvilágot.

A viszonylag fiatal szerzőnek – bár a Magyar Tudományos művek tárában jelenleg már 59 tétele szerepel – eddig ez a legjelentősebb műve. Dobos András nyíregyházi és római teológiai tanulmányai folyamán Rómában szerezte a diplomáit. Előbb a teológiai baccalaureatust a Pontificia Università Gregoriana egyetemen 2006-ban, majd a teológia-dogmatikai licenciátust ugyanott 2009-ben, végül a teológiai doktorátust a Pontificio Istituto Orientalen szintén Rómában, 2019-ben. Közben már 2010-től bekapcsolódott az oktatásba a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán, illetve 2020-tól kezdve a Görögkatolikus Papnevelő Intézet rektora is lett. Elkötelezett kutatója a bizánci, illetve a görögkatolikus liturgiának.

A jelen kötet a doktori disszertációjának – melyet Rómában, 2019. június 18-án védett meg² – nyomtatott változata. Önmagában is tekintélyt sugárzó kötet a több mint hétszáz oldalával. A doktori védé-

---

1 A sorozat első kötete: Martin Lüstraeten–Brian Butcher–Steven Hawkes-Teeple (szerk.): *Let us be attentive! Proceedings of the Seventh International Congress of the Society of Oriental Liturgy*, Münster, 2020, 312 o., mely a 2018-ban, Eperjesen tartott liturgikus konferencia válogatott előadásait tartalmazza. – A sorozat második kötete: Ramez Mihail: *The Presentation of the Lamb. The Prothesis and Preparatory Rites of the Coptic Liturgy*, Münster, 2020, 487 o., mely a Los Angeles-i liturgikus professzor és regensburgi poszt-doktori ösztöndíjas műve a kopt eucharisztikus liturgia bevezető részének, az előkészületi szertartásnak az értelmezése.

2 A bizottság elnöke *P. Sunny T. Kokkaravalayil SJ* rektorhelyettes, a bizottság tagjai *P. Thomas Pott OSB* első témavezető, *Prof.ssa Renata Caruso* második témavezető és *Prof. Stefano Parenti* opponens voltak.

sen – olasz nyelven – Dobos András a jelenlévők figyelmét felkeltő előadásában ismertette munkáját, amely a munkácsi egyházmegye történetével, szokásaival, liturgikus életének fejlődésével foglalkozik. A kutatás folyamán sok, eddig föltáratlan forrást is fölhasznált,³ amelynek eredményeképpen ma sokkal szélesebb látószögű szemléletünk alakulhat ki mind a magyar és a rutén görögkatolikusság eredetéről és történetéről, mind annak liturgikus életéről. A bizottság minden tagja igen nagyra értékelte a munkát, így komoly igény támadt arra, hogy nyomtatásban is megjelenjen. A bizánci liturgia kutatói és a liturgikus tudományok művelői számára ezután megkerülhetetlen ez a kötet. Meglehetősen érdekes és egyedülálló, hogy a német kiadót megelőzték az ukránok: az eredeti olasz könyv kiadása előtt néhány héttel hamarabb – az ungvári Milan Šašik püspökről nevezett nemzetközi kutatóintézet gondozásában – napvilágot látott az ukrán fordítása.⁴ Magyar változat egyelőre – sajnos – nincs kilátásban, bármilyen nagy igény is lenne rá.⁵

A részletes ismertető előtt nagy perspektívában érdemes megközelíteni a könyvet. Így az mondható el róla, hogy a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye területén – mely nem tartozott Konstantinápoly, Moszkva és Kijev joghatósága alá – a középkortól kezdve számos etnikai csoport élt együtt, melyek megőrizték liturgikus örökségüket. Ezekből egyetlen hagyomány alakult ki, sőt, helyesen szólna annak tudata, hogy egységes liturgikus hagyományuk van. Ez a kötet ennek a hagyománynak a gyökereit tárja fel. A mű két részből áll. Az első a történeti áttekintést követően néhány olyan sajátos tényezőre összpontosít, amelyeket figyelembe kell venni a szentségi-liturgikus élet elemzése során: az egyházmegye soknemzetisége; a papság és a hívek társadalmi helyzete; a papok képzése; a liturgikus könyvek nyomtatásával kapcsolatos nehézségek; a protestantizmus lehetséges hatása és a szerzetesség ambivalens szerepe. A második rész a források áttekintése után a liturgikus ünneplést és a teológiai

3 A könyvben külön fejezetben felsorolva az 55–57. oldalon.

4 A mű Bogiv Viktor fordításában jelent meg: *Практика та теологія Евхаристії в історичній Мукачівській Епархії від Ужгородської Унії (1646 р) до середини XX століття*, Ужгород, 2021. 810 o.

5 Személyes érdeklődésemre szóban válaszolta ezt Dobos András 2022. február 9-én.

gondolkodást elemzi, különös tekintettel az istentiszteletre és minde-
nekelőtt az eucharisztikus ünneplésre a munkácsi egyházmegye és a
belőle születettek története során.

Eme alapvető megállapítások után érdemes végigtekinteni a vas-
kos kötet fejezeteinek tartalmát. Azonban – még mindig ez előtt –
arra is fel kell hívni a figyelmet, ismételten is, hogy a mű doktori
disszertációnak készült. Így magán viseli a műfaj minden tartalmi
és formai követelményét. Ezért nem szabad meglepődni azon, hogy
vaskos bibliográfiával kezdődik a könyv, amely egyben az alkal-
mazott metodológiai szempontot is magába foglalja. Tehát minden
egyreszt előtt azt a rövidítést hozza, amelyet a lábjegyzetekben
alkalmaz; itt pedig az egyenlőségjel után teljes terjedelemben és pon-
tossággal olvasható a felhasznált mű leírása. Imponáló mennyiség!
A 19. oldaltól az 53. oldalig terjed, és 595 tételt tartalmaz.⁶ A mű
összességét tekintve különös jelentősége van annak, hogy ezek közül
157 magyar forrás vagy szakirodalom, ugyanis így a nem magyar
nyelvű, illetve a magyarul nem tudó liturgikus és történelmi szakem-
bereknek is sokat nyújt, mert az olasz alapszövegbe be lettek dolgoz-
va. Egyébként a bibliográfia alapján megállapítható, hogy szerzőnk
az ószláv, latin, görög nyelvű forrásokon túl angol, német, francia,
olasz, orosz, ukrán (és további szláv: rutén, ruszin, szlovák, cseh,
bolgár) nyelvű szakirodalmat használ.

Maga a mű történeti munka. Ámde nem pusztán az! Ugyanis in-
kább teológiatörténetinek kell mondanunk, még pontosabban olyan-
nak, amely az Eucharisziára fókuszál. Mégpedig úgy, hogy annak
nem csupán a végzésére figyel (ami a Szent Liturgiát jelenti), hanem
teljes egészét tekinti. Így valósul meg a szerző kettős célja. Az el-
sőn belül egyrészt az, hogy előbb – a címnek megfelelően – végigte-
kintse az ungvári uniótól (1646) a XX. század közepéig a munkácsi
egyházmegyéből származó liturgikus gyakorlatot. Ebbe pedig bele-
foglalja mindazokat a szertartásokat, amelyek az Eucharisziát érin-
tik: a liturgián kívüli szentáldozást, a szentség őrzését, a körülötte
kialakult tiszteletet, vagyis a szentségimádást. Másrészt pedig annak

---

⁶ A lábjegyzeteket vizsgálva viszont található olyan tételek is, amelyek az általános biblio-
gráfiában nem kaptak helyet. Tehát a szám még nagyobb lehet.

is eleget tesz, hogy az Eucharisztia teológiáját ne csupán szisztematikus módon mutassa be, mint ahogy azt a katekizmusok, a kézikönyvek, tudományos tanulmányok teszik, hanem – ezt sem nélkülözve – inkább arra figyel, hogy ez hogyan jelenik meg lelkiségi szinten, a szentbeszédekben, illetve a hívek életében. A másik megfogalmazott célját úgy valósítja meg a szerző, hogy sorra veszi azokat a változásokat, amelyek a liturgikus végzések folyamán végbementek az említett időszak alatt. Ami nem kevés, mert három évszázadot ölel át! Ám érdemes egy történelmi pontosítást is tenni, ugyanis az előzményeket is figyelembe véve, maga a szerző is öt évszázadot említ. Ami egy fél évezred!

Az imént megfogalmazottak alapján a könyv két nagy részre oszlik, illetve azokon belül hét fejeztre.

Az első rész azt mutatja be, milyen volt a liturgikus fejlődés története a történelmi munkácsi egyházmegyében. Az első fejezetben visszamegy a gyökerekig, felvázolva a munkácsi egyházmegye történetének szintézisét. A kezdeteknél a bazilita szerzetesek álltak, akik joghatóságot gyakoroltak a bizánci szertartású hívekre, ezért fontos foglalkozni a munkácsi Szent Miklós monostor történetével, illetve annak előjáróival, akik püspökök voltak. S fontos tudni, hogy bár a Rómával való egyesülés az 1646-os ungvári unióval létrejött, az egyházmegye „hivatalos” megalapítása csak 1771-ben történt. Ám nemcsak a hierarchia fontos, hanem éppannyira jelentős, hogy kik voltak (a mai elnevezéssel illetett) Kárpátalja területén, tehát az itteni görögkatolikus hívekről is szól a szerző. Ezek után magát az ungvári uniót veszi górcső alá. Előbb bemutatja annak előzményeit, vagyis azt, hogy milyen volt a történelmi Magyarországon élő ortodox hívek szociális és kulturális helyzete a XVI–XVII. században, majd magának az uniónak a történetét tárgyalja mindazokkal az egyházi híradásokkal, amik megelőzték és követték azt, illetve azt, hogy a kezdeti nehézségek után hogyan valósult az meg. Egy terjedelmes rész mutatja be, hogy az unió után is hogyan éltek a görögkatolikus hívek „a latin püspökök igája alatt”. Ez azonban nem volt mindenben hátrányos – amint kitűnik a könyvből –, mert ekkortájt a görögkatolikus papok teológiailag nem voltak eléggé képzettek, s ezért az eгри

püspökök, illetve a jezsuita atyák gondot fordítottak a képzésükre. Ám ezt csak addig fogadták jó szívvel, amíg a liturgiát, illetve a rítust nem érintette. Eme első fejezet további része főleg a történelemre koncentrálna: a munkácsi egyházmegye 1771-es kánoni felállítására, megerősítésére. Utána pedig a belőle formálódott egyházmegyék történetét tárgyalja. Előbb az eperjesi egyházmegyét (1818), majd a hajdúdorogi egyházmegyét (1912). Közben azonban figyelmet fordít a nemzeti és szociális problémák elmérgesedésére is: a XIX. századi nemzeti mozgalmakra, majd a görögkatolikus hívek szociális nyomorára is.

Ezek után a további történelmi sorsuk bemutatása következik az első világháborútól kezdve a kommunista elnyomásig. A munkácsi és eperjesi egyházmegye illegalitásba kényszerült, a hajdúdorogi nem, de szorongatott és hátrányos helyzetben kellett keresnie a túlélés útját. Egy rövid rész szól az Újvilágba került görögkatolikus hívek számára alapított egyházi közigazgatási egységekről, ugyanis ezeknek is „anyaegyházmegyénk” a történelmi munkácsi egyházmegye. Végül teljes terjedelmében érdemes idézni a fejezet záró részét: „Lássuk sorjában a munkácsi egyházmegyéből származó egyházmegyéket, amelyek valamilyen mértékben örökösei az ő liturgikus hagyományának: az Ukrajnában lévő rutén Munkácsi Eparchia, közvetlenül a Szentszéknek alávetve (Ukrajna); a rutén katolikus egyház az Amerikai Egyesült Államokban, amely a következőket foglalja magába: a Pittsburgi Érsekség, a Pármai Eparchia, a Passaic-i Eparchia, az Istenszülő Oltalmáról elnevezett Phoenixi Eparchia. Továbbá: a Cseh Köztársaságban lévő Apostoli Exarchátus; a Szent Miklósról elnevezett Bácskeresztúri Eparchia (2018. december 6-ig Szerbiai Apostoli Exarchátus. A szlovákiai görögkatolikus egyház, amely magába foglalja a következőket: Eperjesi Érsekség, a Kassai Eparchia, a Pozsonyi Eparchia, a Szent Cirillről és Metódról elnevezett Torontói Eparchia, közvetlenül a Szentszéknek alávetve. A magyarországi görögkatolikus egyház: a Hajdúdorogi Érsekség; a Miskolci Eparchia, a Nyíregyházi Eparchia” (144–145. o.).

Az első rész második fejezete az ungvári unióból származó egyházmegyék sajátos körülményeivel foglalkozik. Most már ezeknek

a szociális és kulturális helyzetét is górcső alá veszi. Így tárgyal a perifériára szorult hívekről, a papok helyzetéről: kultúrájukról és neveltetésükről, ami a latin klérushoz viszonyítva, bizony, meglehetősen alacsony szintű volt. Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy milyen nehézséget jelentett a paróchiák betöltése, különösen olyan közösségekben, ahol volt latin rítusú plébános. Ehhez járult még egy sajátos, ám szerencsére meglehetősen ritka eset: a kétszer nősült papok helyzete. Ennél jóval általánosabb volt viszont a papság működésének, szolgálatának kérdése, amely a kisebb rendektől kezdve a diakónusokon (illetve a kispapok diakónusi szolgálatának végzésén) át a papság összetételét érintette. Ezt követi a nemzeti kérdés tárgyalása: a soknemzetiségű munkácsi egyházmegyében bár egy rítus volt jelen, több nép, illetve nemzetiség lakott. Nem voltak mentesek a villongásoktól. A rutének mellett a románok őslakosok voltak; a magyarok küzdelmet folytattak a magyar liturgikus nyelvük elismeretéseért; a szlovákok ugyanezt akarták elérni. Ám míg a magyaroknak (legalábbis formálisan a II. Vatikáni Zsinaton 1965. november 19-én) sikerült elérniük, a szlovákok ilyen irányú törekvését a görögkatolikus egyházuk működésének kommunista beszüntetése ezt megakadályozta.

A szerzetesség ambivalens voltáról is szól egy rész. A lelkiség és liturgikus élet terén a kezdetektől nagy szerepük van, ugyanakkor a püspökökkel nem mindig voltak összhangban, illetve a monostori liturgikus életük nem lehetett példája a paróchiális liturgiának. A görögkatolikus egyház saját nyomdájának hiánya is nagy problémát jelentett: nem tudtak saját liturgikus könyveket kiadni. Pedig azok jelentik a liturgikus hagyomány fenntartását és megőrzését. Ez a munkácsi egyházmegyéből származó részekben – a szerző megállapítása szerint – a püspöki székesegyházak liturgiájának követésében érvényesülhetett. Ugyanakkor az előretörő protestantizmus egyrészt veszélyt, másrészt kihívást jelentett a görögkatolikus egyház számára. Nemcsak a tanbeli különbségekről van itt szó, hanem az erőszakos térítésekről, illetve visszatérítésekről is. Viszont az 1720-ban tartott zamoscsi zsinat a szerző határozott állásfoglalása szerint latin hatás alatt próbálta a görögkatolikus liturgikus életet rendezni. Így fogal-

maz: „Az ott 1720-ban tartott zsinat határozatai kétségtelenül nagy hatással voltak a történelmi egyházmegyére. A történelmi Magyarország liturgiáját és szentségi életét bizonyos módon úgy lehet tekinteni mint ambivalens viselkedést ezekkel a dokumentumokkal szemben: olykor mintaként szolgáltak, olykor lebecsüléssel tekintettek rájuk, a saját önazonosság feladásának emlékműveiként” (258. o.).

A könyv második nagy része, amely a történelmi rész után következik, immár úgy helyezi fókuszba az Eucharisziát, amint az a gyakorlatban és a teológiában jelen van. A fejezetek számozása nem kezdődik újra, tehát a harmadikkal folytatódik. Ez a terjedelmes fejezet a dolgozatban, illetve könyvben felhasznált liturgikus forrásokat mutatja be, nemcsak a felsorolás szintjén, hanem értelmezve is őket. Előbb a kéziratokat veszi sorra: az Ungvári Nemzeti Könyvtárból, a Budapesti Országos Széchényi Könyvtárból, a Lembergi Vasyl Stefanyk Nemzeti Akadémiai Könyvtárból, az Eperjesi Görögkatolikus Teológiai Kar Könyvtárából. Majd a magyar kéziratokat tárgyalja, hogy levonja a következtetéseket a tanulmányozott kéziratokból: például, hogy mennyire függenek ezek a nyomtatott könyvektől, illetve milyen egységes liturgikus gyakorlatot tükröznek.

A kéziratok után a nyomtatott liturgikus könyvek bemutatása következik: előbb az ószláv nyelvűeké, amelyeket a történelmi munkácsi egyházmegye területén használtak, majd a magyar nyelvűeké. A könyvek bemutatása közé itt beilleszkedik egy érdekes és értékes dokumentum bemutatása: a Körösi Egyházmegyében, 1907-ben tartott egyházmegyei liturgikus bizottság üléseinek a jegyzőkönyve. Ennek alapján próbálták meg egységes liturgikus gyakorlatot rögzíteni, ami végül nem sikerült, mert ez az egyházmegye nem a munkácsi „örököse” volt, s a többiek inkább a saját hagyományukat kívánták fenntartani. A liturgikus életet egy sajátos könyv, a tipikon irányítja. Bár Mikita Sándor műve nem vált a „hivatalos” liturgikus könyvek részévé, mégis „hasznos és pontos” volt. Szerzőnk így összegzi véleményét: „Számunkra ez mű fontos forrás, ugyanis Mikita, bár különböző forrásokat használt, az volt a szándéka, hogy a helyi gyakorlatot rögzítse” (309. o.).

Egy rövid részben áttekintést kapunk a katekizmusok fontosságá-

gáról: De Camillisétől kezdve Kornickijén (amely a „gente ugro-russa”, tehát a magyar–oros⁷ nép tanítására szolgál), Bizánczién át egészen Kutkáéig. – Fontosak az egyházi hatóságok rendelkezései is a liturgikus élet irányítása terén, s egyben történelemmel is szolgálnak. Így a könyvben először a szentszéki liturgikus intézkedésekről olvashatunk, majd a helyi zsinatokéiról. Ezt követik a püspöki, illetve egyházmegyei körlevelekből vett utalások,⁸ majd a püspöki kánoni látogatások jegyzőkönyvei, illetve egyéb jellegű, de ide tartozó dokumentumok. Hogy teljes legyen a kép, szerzőnk néhány olyan tudományos és lelkesítő könyvet is bemutat, amelyek a liturgikus gyakorlatot érintik. Így szentbeszédék és prédikációk gyűjteményét, a Szent Liturgia kommentárjait és liturgikus kézikönyveket, majd pedig liturgikus cikkeket és tanulmányokat. A fejezetet egy rövid rész zárja, mely a néprajzi könyveket érinti. Ám ezekkel a szerző óvatosan bánik, mert bár régiek, szerzőik „nem görögkatolikusok, illetve nem rutén származásúak”, és így „nem járatosak a bizánci rítusban”, s olykor túlzásokba is esnek.

Dobos András: *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukacevo. Dall'unione di Uzhorod (1646) fino alla meta del XX secolo* [Eucharisztikus gyakorlat és teológia a történelmi Munkácsi Egyházmegyében az ungvári uniótól (1646) a XX. századig], Münster, 2022. 728 o.

Ivancsó István

---

7 A magyar–oros elnevezés itt egyértelműen „görögkatolikus” jelent. Ezt tükrözik egyébként első nyomtatott imádságos és énekes könyveink címei is.

8 Az 1912 utáni ilyen anyagot éppen e sorok szerzője állította össze: Ivancsó István: *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Nyíregyháza 1998, 429 o.

Hogyan lett Nyikolaj Karlovics Giers az orosz külügyminisztérium vezetője?¹

A XVIII. században és a XIX. század első felében az orosz külügyminisztérium törekvéseinek fókuszában a birodalom területi expanziója helyezkedett el. Azonban a krími háborút lezáró 1856-os párizsi békeszerződés új fejezetet nyitott az Orosz Birodalom történetében. A háborúban elszenvedett vereség aposztrofálta a birodalom társadalmi és politikai rendszerének problémáit. A politikai élet vezetőinek jelentős része felismerte a belpolitikai reformok szükségességét, a konszolidációhoz pedig békés, a konfliktusok elkerülésére törekvő külpolitikai irányvonalra volt szükség. I. Miklós orosz cárt (1825–1855) halála után fia, II. Sándor (1855–1881) követte a trónon. Az új cár elfogadta a reformok szükségességét, de azokat eszköznek tekintette az abszolút uralkodói hatalom megerősítésére, az ország nagyhatalmi tekintélyének és vezető szerepének visszaszerzésére. *Andrej Valentyinovics Mamonov*, *Hogyan lett Nyikolaj Karlovics Giers az Orosz Külügyminisztérium vezetője* című tanulmányának fókuszába egy olyan történeti problematikát helyezett, amelyet a történettudomány még nem vizsgált. Ezen a ponton ki kell emelnünk, hogy a címválasztás nem megfelelő, ugyanis Nyikolaj Karlovics Giers orosz külügyminiszter (1882–1894) csak epizódszerepben jelenik meg. A tanulmány azt a célt szolgálja, hogy a szerző bemutassa Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov orosz külügyminiszter (1856–1882) törekvéseit, és azt, hogy hogyan tartotta meg hatalmát és távolította el a diplomácia színteréről az ambivalens elképzeléseket megfogalmazó politiku-

---

1 „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-I-DE-310 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

sokat és csoportokat. Ez a problémafelvetés új szempontú megközelítés történetírásunkban.

Andrej Valentyinovics Mamonov a történettudományok kandidátusa, az Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történeti Intézetének kutatója. Doktori disszertációját 2002-ben védte meg, amiben a bürokrácia és az önkényuralom kapcsolatát vizsgálta 1874 és 1881 között. Tudományos munkáiban XIX. századi orosz intézmény- és politikatörténeti témákat helyezett górcső alá. A tanulmány rendkívül sokrétű forrásokra épít. A szerző feltárta a levéltárak primer forrásanyagai közül az Orosz Nemzeti Levéltár dokumentumait, amelyek között jelentéseket, levelezéseket, visszaemlékezéseket és adminisztrációs dokumentumokat találunk. Meglátásom szerint kérdéseket vet fel, hogy a vonatkozó téma szempontjából releváns Orosz Birodalom Külügyi Levéltárának vonatkozó dokumentumai miért nem kerültek bele az elemzésbe. A levéltári anyagok mellett publikált forráskiadványokkal, főként naplóbejegyzésekkel szemlél-tette a tanulmány írója a folyamatokat és igazolta téziseit. Az elsődleges forrásokat széles spektrumú történetírói munkákkal egészítette ki, amelyek közül döntően orosz és angol nyelvű diplomáciatörténeti összefoglalókra hivatkozik, amely alátámasztja a tanulmány nívumát.

A munka alapvetően történészeknek és a korszak diplomáciai viszonyaiban jártas olvasóknak íródott, ugyanis a külpolitikai kontextus és annak eseményei csak említés szintjén jelennek meg. A szerző narratívája lineáris, mindazonáltal az elemzést nem tagolta fejezetekre, ami megnehezíti az olvasó interpretációját. Úgy vélem, hogy a tanulmány tartalmi aspektusa öt egységre tagolható: Gorcsakov bemutatására és a külügyminiszteri pozíció megszerzésére, az 1860-as évek küzdelmeire, az 1870-es évek első felének nehézségeire, az 1875–1878-as keleti válság időszakára, s végül Gorcsakov menesztésére és Giers külügyminiszteri kinevezésére. Az egyes szerkezeti egységek struktúrái többé-kevésbé azonosak: az egyes évtizedekben a szerző elemzi Gorcsakov és ellenfeleinek motivációit, majd azt, hogy előbbi miként távolította el őket a diplomácia színteréről. Ez alól az utolsó egység kivétel, amikor Gorcsakov távozását és Giers külügyminiszteri pozícióba kerülését mutatja be.

Mamonov tanulmányának első részében áttekintést ad arról, hogy a párizsi békét követően hogyan került Gorcsakov az Orosz Külügyminisztérium élére és hogyan szilárdította meg befolyását az 1850-es években. A szerző egészen Gorcsakov diplomáciai szolgálatba lépéséig nyúl vissza, felvillantva pályafutásának aspektusait, de részletesen csak az 1856-tól kezdődő periódusról ír, amikor Gorcsakov a külügyminisztérium vezetője lett. Mamonov kiemelte, hogy ekkor még csak átmeneti megoldásnak tűnt személye. A szerző ennek okát abban látja, hogy az előző külügyminiszter, Karl Vasziljevics Nesselrode (1816–1856) szkeptikus volt Gorcsakovot illetően. Úgy vélem, hogy ezen a ponton elcsúszik a tanulmány szerzőjének érvelése, ugyanis a következő mondatban kiemeli, hogy II. Sándor cár és az uralkodóra jelentős befolyással rendelkező Alekszej Fjodorovics Orlov, aki egyben az Államtanács elnöke volt, támogatta Gorcsakov személyét, majd a következő bekezdésben rámutat, hogy idővel Nesselrode is támogatta őt, azonban ennek motivációit nem taglalja.

Mamonov naplóbejegyzésekből kölcsönzött részletekkel prezentálja, hogy Gorcsakov pragmatikus okokból került a külügyminisztérium élére. Gorcsakov külpolitikai elképzelése szignifikáns különbséget jelentett a korábbi évtizedek ideáival, ugyanis a belpolitikai reformok érdekében a külpolitikában a békére, stabilizációra és a konfliktusok elkerülésére összpontosított. Mamonov kiemeli, hogy az új politikai koncepció lényegében annyit jelent, hogy az államközi szerződések kizárólag az orosz érdekeknek megfelelően kell érvényre juttatni. Ezen a ponton nem érzem meggyőzőnek a szerző érvelését, ugyanis a korábbi évtizedek konfliktusaiban közvetett vagy közvetlen módon, de a pétervári kabinet hatalmi-politikai érdekei mentén lépett színre. A tanulmány írója rávilágít arra, hogy Gorcsakov – az orosz érdekeknek megfelelően – külpolitikájában a monarchikus és lengyelelles elemeket tartotta meghatározónak. Ezért a krími háború okozta sérelmek ellenére a Habsburg Birodalommal és Poroszországgal kereste a jó kapcsolatokat, ugyanis Franciaországgal kapcsolatban voltak aggályai.

A tanulmány első egységében, az 1850-es évekre vonatkozóan megjelenik annak a problematikája, hogy Gorcsakovnak a külügyek

irányítása mellett *informálisan* biztosítania kellett hatalmát a szóban forgó minisztériumban. A szerző szerint erre azért is volt szükség, mert az aktív külpolitikával és hadakozással szakító külügyminisztert az európai vereség nyomán a Kaukázusban és Közép-Ázsiában háborús terveket dédelgető tábornokok folyamatosan terveikkel ostromolták. Mamonov hangsúlyozza, hogy Gorcsakov érdeme abban keresendő, hogy ráismert arra, hogy ilyen politikai környezetben bármikor elveszítheti állását, ami preventív lépéseket követelt. A szerző részletesen bemutatja, hogy Gorcsakov hogyan, milyen személyes kapcsolatokon keresztül építette ki befolyását a cári udvarban. Gorcsakov ellenfelei vonatkozásában az 1850-es években még csak Andrej Fjodorovics Budberget emeli ki Mamonov. A szóban forgó diplomata ebben az időben Berlinben, míg ezzel párhuzamosan *Otto von Bismarck* pedig porosz nagykövetségként Pétervárott teljesített szolgálatot. Gorcsakov úgy próbálta Budberget kompromittálni, hogy a berlini politikáról kritikus hangú jelentéseit elolvastatta Bismarckkal, így ellehetetlenítve az orosz nagykövet berlini működését.

Mamonov a következő egységben az 1860-as évek küzdelmeit mutatja be, amit egyszerre tart válság- és sikerperiódusnak. Ahhoz, hogy ezt az anomáliát megértsük, elsőként ejtsünk szót a szerző által kiemelt európai krízisről. Párizs és Pétervár közeledése nyomán Oroszország kezdett kilábalni a diplomáciai elszigeteltségből, mindazonáltal a párizsi béke revideálása még nem került napirendre. Gorcsakovot érzékenyen érintette az olasz egység és az oroszbarát Nápoly bukása, s tiltakozásuk miatt 1860 és 1862 között meg is szakadtak az olasz–orosz diplomáciai kapcsolatok. Úgy vélem, hogy ezen a ponton meg lehetett volna vizsgálni annak a körülményeit, hogy 1862-ben mégis mi készítette Gorcsakovot a kapcsolatok restaurálására, ugyanis így kérdések maradhatnak az olvasóban.

A szerző a fordulópontot az 1863–1864-es évekre teszi. Az 1863. évi lengyel felkelést Oroszország leverte, de Gorcsakov ebből is profitálni tudott. Oroszország újra diplomáciai elszigeteltségbe került, ugyanis Poroszországban nem sikerült ratifikálni a felkelés elleni katonai egyezményt, Franciaország, Anglia és Ausztria pedig hivatalos nyilatkozatokkal támogatta a lengyeleket. Gorcsakov azzal,

hogy engedett Párizs nyomásának és amnesztiát ígért a felkelésben résztvevőknek, pozitív megítélést eredményezett a diplomáciai színtéren. Ezzel párhuzamosan nyilatkozatot adott ki annak vonatkozásában, hogy az európai hatalmak beavatkozását az orosz belügyekbe elutasítja, amivel az orosz közvélemény támogatását nyerte el.

Mamonov hangsúlyozza, hogy 1856 után az orosz közvélemény elfogadta Gorcsakovot, de a megítélése csak 1863 után lett pozitív. Azonban a „*Gorcsakov-ellenzék*” továbbra is hallatta hangját. A tanulmány írója azt sugallja, hogy egyesek gondolkodásában még 1864-ben is napirenden volt Budberg külügyminiszteri kinevezése, de II. Sándor a megbízható embereihez ragaszkodott. Mamonov rámutat arra, hogy az 1860-as években „*pártszerű képződmények*” jöttek létre Gorcsakov ellenzékében. Az egyik ilyen az „*orosz párt*” volt, ahová Budberg mellett Dmitrij Alekszejevics Miljutyin hadügyminisztert és öccsét, Nyikolajt, valamint Alekszandr Alekszejevics Zelenoj állami vagyonért felelős minisztert és Mihail Nyikolajevics Muravjov tábornokot sorolta a szerző. Gorcsakovot az uralkodó mellett Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, Vlagyimir Andrejevics Dolgorukij herceg és Pjotr Alekszandrovics Valujev külügyminiszter támogatta. Muravjov elismerte Gorcsakov 1863. évi érdemeit, de véleménye szerint Gorcsakov politikája nem kedvez „*az orosz ügynek*”. Ezen a ponton Mamonov nem fejt ki, hogy Muravjov milyen okok mentén bírálja a külügyminiszter politikáját, feltehetőleg a területi terjeszkedésre, a háború terveinek elutasítására, a konfliktuskerülő, békepárti politikára gondolhatott.

Az 1860-as években az ellenzék aktivizálódásával párhuzamosan Gorcsakov támogatóinak köre folyamatosan szélesedett. A szerző úgy látja, hogy Gorcsakov és az ellenzék küzdelmében a fordulat 1866 áprilisában következett be, amikor a csendőrség akkori főnöke, Pjotr Andrejevics Suvalov Gorcsakovot kezdte támogatni. A tanulmány írója szerint az 1860-as évek második felére Gorcsakov olyannyira megerősödött, hogy a férjezett asszonyokkal kapcsolatos intrikák és II. Sándor cár „*támadása*” sem ingatta meg pozícióját. Utóbbi akörül bontakozott ki, hogy 1867–1868 telén Budberg és a konstantinápolyi nagykövet, Nyikolaj Pavlovics Ignatyjev aktív ke-

leti politikát kezdeményezett, amit a cár is osztott, de Gorcsakovnak sikerült meggyőznie az uralkodót ennek veszélyeiről.

Budberg „*eltávolítására*” 1868-ban került sor. Gorcsakov barátja, Alekszandr Kazimirovics Mejendorf párbajra hívta Budberget, majd utóbbi ezt követően lemondott. A szerző kiemeli, hogy Budberg II. Sándor támogatásának hiánya miatt vonult vissza, mindazonáltal érdekes lett volna megvizsgálni, hogy Mejendorfnak pontosan milyen szerepe volt az ügyben. Mindenesetre kérdéseket vet fel, hogy pont a külügyminiszter egyik legjobb barátja hívta párbajra az említett diplomatát.

A szerző szerint Gorcsakov az 1860-as és az 1870-es évek fordulóján ért hatalma és oroszországi népszerűsége csúcsára. A tanulmány írója ezt azzal magyarázza, hogy 1870–1871 fordulóján sikerült hatályon kívüli helyezni a párizsi szerződés azon cikkelyét, amely korlátozta Oroszország szuverenitását a Fekete-tenger felett. Ennek vonatkozásában Mamonov kissé kicsinylően fogalmaz Gorcsakovról, ugyanis véleménye szerint a külügyminiszter csupán a körleveleket fogalmazta meg, az orosz diplomácia sikerét az 1870–1871-es francia–porosz háborúban elszenvedett francia vereség és III. Napóleon bukása hozta.

Mamonov kiemeli, hogy az 1870-es évek első felében Oroszország kedvező nemzetközi helyzetének oka az 1872–1873-ban konsturuált három császár szövetsége volt. A szerző ezen a ponton kijelenti, hogy valójában Gorcsakov rivalizált Bismarckkal, s ezért nem osztotta a szoros szövetséget Németországgal, de II. Sándor akaratával ennek létre kellett jönnie. Mindezen tényezők és a közép-ázsiai területszerzések ellenzése miatt napirendre került Gorcsakov eltávolítása. Az egyik potenciális külügyminiszter jelölt Suvalov volt, aki jó kapcsolatokat ápolt Bismarckkal, és Pétervárott is jelentős befolyással rendelkezett, ezért Gorcsakov 1874-ben londoni nagykövetté nevezte ki őt. Mamonov véleménye szerint Gorcsakov lehetséges utódját 1875-ben találta meg Nyikolaj Giers személyében. Ezután a szerző nagyvonalakban bemutatja Giers diplomáciai pályáját, akit Gorcsakov a szorgalma és szerénysége miatt támogatott, de a naplói véleménye szerint azért került a külügyminiszter mellé, mert

senki sem tekintett rá potenciális utódként, így Gorcsakov nem tekintette veszélyforrásnak.

A negyedik részben a szerző az 1875–1878-as keleti válság időszakával foglalkozik. A szlavofil politika képviselői a keleti válság eszkalálódása nyomán aktív külpolitikát és kormányzati változásokat akartak. Mamonov kiemeli, hogy ha Gorcsakov nyíltan ellenezte volna a balkáni ügyekbe történő beavatkozást, akkor a közvélemény és a cár is nyíltan ellene fordult volna. A szerző véleménye szerint ezért Gorcsakov került az állásfoglalás lehetőségét egészen 1876 őszéig, amikor a béke szószólója lett. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a tanulmány írója nem tartotta lényegesnek az 1876-os *Krieg in Sicht?* válság fonalának felvételét, és nem vizsgálta meg annak kül- és belpolitikai aspektusait, amely további adalékot nyújthatott volna Gorcsakov és a tőle másként gondolkodók habitusára vonatkozóan.

A háború kitörése után Gorcsakov elutasította a béke lehetőségét. Mamonov ennek mozgatórugójára nem keres választ, de a megállapítását azzal támasztja alá, hogy 1877 tavaszán Suvalov olyan titkos jegyzőkönyvet írt alá Londonban, amely lehetővé tette volna a katonai visszavonulás lehetőségét. Mindemellett hozzáteszi, hogy 1877 nyarán és őszén Bismarck folyamatosan győzködte Gorcsakovot a háború befejezéséről és egy esetleges német segítségnyújtásról, de sikert egyik próbálkozás sem hozott.

1877 tavaszán Dmitrij Miljutyin és Ignatyjev befolyása folyamatosan csökkent. A szerző úgy gondolja, hogy Gorcsakov pontosan ismerte Ignatyjev törekvéseit a keleti kérdés vonatkozásában, így a diplomata megfogalmazhatta instrukcióit, így Gorcsakov lényegében hagyta Ignatyjevnek, hogy saját magát buktassa meg. A szerző érvelése szerint a san stefánó-i béke nem volt összhangban a cár akaratával sem, Gorcsakov pedig a nemzetközi elszigetelődést Ignatyjev tevékenységével hozta összefüggésbe. A másik riválist, Alekszej Boriszovics Lobanov-Rosztovszkijt Ignatyjev távozása után, 1878 áprilisában nevezte ki konstantinápolyi nagykövetnek. Mamonov nem írja le, azonban a tanulmánya azt sugallja, hogy Gorcsakov hagyja politizálni ellenfeleit, követnek is elküldi őket, akik nem mérik fel a politikai játszma nyújtotta lehetőségeket, és saját magukat buktatják meg.

Az 1870-es évek második felében azonban már nem az esetleges politikai ellenfelekkel kellett Gorcsakovnak megküzdenie, hanem saját magával, ugyanis egészségügyi állapota egyre rosszabbra fordult. Lobanov-Rosztovszkij után Suvalov következett Gorcsakov „listáján”. Suvalovnak 1878 tavaszán elévülhetetlen érdeme volt a san stefano-i válság leküzdésében, de a szerző ennek mechanizmusait már nem ismertette. Mindenesetre a cár ezt honorálni kívánta azzal, hogy az orosz delegáció első emberének nevezte ki őt Berlinbe, amit Gorcsakov megíúsított. Otto von Bismarck német kancellár Suvalovval együtt kívánt működni, azonban miután Gorcsakov elérte, hogy ő vezesse a delegációt, a német kancellár már az orosz diplomácia megbuktatására készült.

A berlini konferencia Gorcsakov hatalmi pozíciója szempontjából kiválóan alakult. A korábbi és a folyamatban lévő brit–orosz titkos tárgyalások passzusai megjelentek a brit sajtóban, amiért az orosz közvélemény ellenszenvet érzett a londoni orosz követ irányában. Ezen a ponton érdemes lett volna megvizsgálni, hogy Gorcsakovnak van-e köze az üggyhöz. Mindezen tényezők hatására az orosz közvélemény potenciális vezetőjét, Suvalovot tette felelőssé a Berlinben elszenvedett kudarcért, Gorcsakov pedig a három császár szövetségét rossz színben feltüntetve szakíthatott a bismarcki politikával. A szerző úgy véli, hogy Gorcsakov tisztában volt azzal, hogy Berlinben presztízsveszteséget fog elszenvedni, de fontosabbnak tartotta Suvalov kiiktatását.

Az ötödik, egyben utolsó egységben a szerző Gorcsakov külügyminiszteri pályafutásának végnapjait és az őt követő Giers pozícióba kerülésének körülményeit veti górcső alá. Gorcsakov utódjaként elsőként Lobanov-Rosztovszkij neve merült fel, akit a cár 1879. októberben Konstantinápolyból Londonba helyezett át, mint a külügyminisztérium következő, potenciális vezetője. A szerző azon az állásponton helyezkedik el, hogy a birodalom vezető politikusai tisztában voltak azzal, hogy csak olyan személy lehet Gorcsakov utódja, aki a reformok szükségessége miatt össze tudja hangolni a Hadügyminisztérium, a Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium munkáját. Lobanov-Rosztovszkij ennek eredményeképpen

1880 őszére elveszítette annak a lehetőségét, hogy külügyminiszter legyen, ugyanis Mihail Tarielovics Lorisz-Melikov belügyminiszter nem támogatta őt.

1879 őszén *formálisan* még Gorcsakov, de *informálisan* már nem ő irányította a külügyeket. Ezt kiválóan szemlélteti a szerző a három császár szövetségének felújításának példájával. 1880 nyarán Pjotr Alekszandrovics Szaburov athéni orosz követ Bismarckkal vacsorázott, amikor felmerült a szóban forgó szövetség újbóli megkötése. A felvetést II. Sándor, Miljutyin és Giers is támogatta, azonban Gorcsakov elől titkolták, nehogy meghiúsítsa. Szaburovot Berlinbe helyezték át, s ezzel párhuzamosan nőtt Giers szerepe Pétervárott. A szerző kiemeli, hogy az 1860-as és 1870-es években kialakuló „*pártok*” már nem léteztek az 1880-as évek elején, ezzel szemben a német orientációt hangsúlyozó Giers politikáját támogatta az egyébként egymással ellenségeskedő Miljutyin és Suvalov, valamint Giers legfőbb vetélytársa, Szaburov is. Mamonov említi még Mihail Dmitrijevics Szkobeleev nevét is, aki az 1877–1878-as háborúban tekintélyt szerzett, de a kormányzati körök a vizsgált naplóbejegyzések alapján nem szívtették őt.

1881-ben II. Sándor merénylet következtében elhunyt, akit fia, III. Sándor (1881–1894) követett a trónon. Az új kormányban Miljutyin és Lorisz-Melikov már nem vállalt szerepet, így Giers potenciális külügyi tárcája kérdőjeleket ébresztett. A cár az óvatos Giers-szel szemben inkább Szaburovot támogatta, mindazonáltal felismerte, hogy Giers személyén keresztül saját maga irányíthatja a külügyeket. A tanulmány írója szerint lényegében ezért döntött a „*szélkakasnak*” (100. o.) nevezett Giers mellett III. Sándor. Végül 1882 húsvétján elbocsátották a betegeskedő Gorcsakovot, és már formálisan is Nyikolaj Karlovics Giers lett az Orosz Birodalom külügyminisztere.

Mamonov tanulmánya részben érte el célját. A tanulmány bemutatja, hogy hogyan került Gorcsakov a külügyminisztérium élére és azokat a belső játszmákat is, amelyek eredményeképpen sikerült megtartania befolyását. Mindazonáltal a cím alapján joggal várhatuk volna, hogy Giers 1882 előtti pályájával ismerkedhetünk meg, amit csak egy bekezdés erejéig villant fel a szerző. A munka végén

egy összefoglaló fejezet is helyet kaphatott volna, amiben a tanulmány konklúziói olvashatók. A hiányosságok ellenére az elemzés jelentősége abban áll, hogy Mamonov nagy mennyiségben alapozta téziseit és következtetéseit primer forrásokra. Jelen tanulmány adalékot nyújt az Orosz Birodalom, mindenekelőtt a külügyminiszteri poszt betöltésének és megtartásának mechanizmusához, valamint annak hatalmi harcaihoz. A szerző kezdeményezése kiváló, ugyanis Nyikolaj Giers vonatkozásában az orosz és az egyetemes történetírás esetében alig találunk szakmunkákat. A források alapján érdemesnek találom szerepének és későbbi külügyminiszteri tevékenységének revizionista megközelítését, ugyanis az orosz történetírásban negatív kép jelenik meg róla, miközben a forrásokban jól kirajzolódik, hogy ő csupán az orosz érdekek mentén politizált.

Мамонов, Андрей Валентинович: *Как Н.К. Гирс возглавил Министерство иностранных дел Российской империи?* [Hogyan lett Nyikolaj Karlovics Giers az Orosz Külügyminisztérium vezetője?]. *Российская история*. 2021/3. 81–102.

Andrékó Tamás Dániel

Mikor és miért annektált területeket az USA?

A történelem egyik legalapvetőbb hatalmi tapasztalata az országon kívüli területek annektálása. Egészen az első világháborúig ez volt a bevett gyakorlat, amikor is egy erősebb ország ki akart aknázni egy szomszédos országban vagy távolabb eső területen fekvő bármilyen formájú lehetőségeket (nemzeti biztonság kérdése, munkaerő, természeti kincsek stb.) Jól ismert, hogy a huszadik században az Egyesült Államok lépett fel talán legerélyesebben a gyarmatosítás ellen és diplomáciai-katonai-gazdasági dominanciájával el is érte, hogy a huszadik század közepére a gyakorlat nagy részben megállt – noha nem tűnt el teljesen. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy egy autokratikus rendszer könnyebben adja fejét annexióra (lásd Oroszország 2014-es akcióját, amikor a Krím-félszigetet és néhány nyugati megyét elcsatoltak Ukrajnától, majd az idén februárban megindított háborúját). Itt ugyanis a belpolitikai hatások kevésbé érvényesülnek, mint egy demokratikus intézményi hálózattal bíró országban. Pontosan azért, mivel korábban az USA is nagy bajnoka volt egyéb területek annektálásának, érdekes megvizsgálni, hogy az első világháború előtti rövid amerikai történelem során ez bevett szokás volt. Éppen amikor Amerika hatalmának csúcsára ért a huszadik század első felében, akkor hagyott fel az annexió politikájával, és ezzel megreformálta a nemzetközi politikát is. Az USA ellene ment az addigi történelmi trendnek azzal, hogy felhagyott a szomszédok vagy távolabbi területek bekebelezésével, és ezzel utat nyitott egy újfajta nemzetközi politikai-diplomáciai keret létrehozásához.

Richard Maass könyve az Egyesült Államok történelmének első felében tapasztalható területi növekedést vizsgálja politikai szempontokból. Sokan írtak arról, hogy a huszadik században területi an-

nexió helyett kereskedelmi bekebelezésre váltott az USA, ami Maass szerint leegyszerűsítő tézis. Ő inkább arra kíváncsi, hogy a korábban előforduló annexiók miből eredeztek, vagy éppen miért nem valósultak meg. Maass rengeteg korabeli politikus véleményét idézi és így próbálja érvelését alátámasztani, de egyben vissza is vinni az olvasót a megidézett korszak hangulatába. Már könyve elején pontosan körvonalazza a valódi amerikai gyakorlatot: „az USA területi növekedése nem egy altruista Amerikai Kapitány-mese, aki azért harcol, hogy a világot jobb helyé tegye. Ez ugyanis egy önző történelem. Független a szabadság és civilizációs küldetés szajkózásától, ami legfeltűnőbben hiányzott az amerikai vezetők annexiós vitáiból, az az őszinte érdeklődés volt, hogy ezen területen található emberekkel megosszák az önkormányzatiság gyakorlatát. Végsősoron az amerikai területi terjeszkedés elleni legerősebb gát nem félelmetes katonaság volt, hanem olyan városok, amelyek telis-tele voltak olyan emberekkel, akiket amerikai politikai döntéshozók nem akartak saját országukban látni” (10. o.).

Maass hangsúlyozza a különbséget imperializmus és annexió között, és kutatásának fő célja megállapítani, hogy majd egy évszázad annexiós politika után miért hagyott fel ezzel a gyakorlattal Washington. Alapjában két eredőre vezeti vissza az amerikai annexiós erőfeszítéseket, és mindkettő a belpolitikára vezethető vissza: demokrácia és idegengyűlölet. Szerinte ezek határozzák meg, hogy a politikai vezetők mennyire vehemensen állnak egy terület bekebelezése mellett vagy ellen. A demokratikus megfontolás azt jelenti, hogy az anektált területeken is a bekebelező ország addigi demokratikus intézményrendszere fog érvényesülni, ami a megváltozott demográfiai változóval sérülékennyé teheti az addigi belpolitikai viszonyokat: ha a bekebelezett lakosság történetesen az addigi politikai ellenzékét pártolja, ezek a következő választásokon legyőzhetik az anektálást levezénylő hatalmat. Míg az idegengyűlölet értelemszerűen arra utal, hogy az adott anektálendő terület lakosai kívánatosak-e vagy sem faji, etnikai, vallási vagy kulturális szempontból. Más szavakkal „érdemesek-e” az amerikai állampolgárságra? Mivel idegennek számítanak, alapjában kérdőjelek merülnek fel anektálásukkal kap-

csolatban, de ha az idegenség faji vagy vallási alapú, ez megerősíti a velük kapcsolatos ellenérzést. A lényegi érvelés, hogy egy esetleges bekebelezés belföldi következményei alapvetően határozzák meg az annexió megvalósíthatóságát, nem teljesen függetlenül ugyanannak más előnyöket ígérő kimenetelétől, de azzal hasonló süllyal.

A könyv számos esettanulmánnyal kívánja bebizonyítani, hogy az Egyesült Államok első 130 évében az annexiók kizárólagosan belpolitikai okokra vezethetők vissza. Ezek a szerző által felvázolt, „belpolitikai hatásteória” (domestic impact theory) koordinátarendszerében értelmezendők: milyen kihatással vannak különböző belpolitikai megfontolások egy esetleges annexió esetében. Noha egy, az államon kívül eső terület bekebelezése számos előnnyel jár (a megnőtt terület, lakosság és hatalom hozzáadott gazdasági előnyöket biztosít), számos negatív következményt is hozhat: katonai költségek, bel- és külpolitikai ellenállásból adódó feszültségek, az eredeti állami célok beszűkülése vagy demográfiai változások negatív hatása az állam eredeti társadalmi összetevőire. Éppen ezért egy állam csak akkor dönt az annexió mellett, ha az összességében kifizetődő. A függetlenségi háború (1775–1783) és a tizenkilencedik század végi spanyol-amerikai háború (1898) közötti időszakban huszonhárom esettanulmányon keresztül vizsgálja meg a szerző, hogy az amerikai politikai vezetők (elsősorban az elnökök) miért mondtak le egy-egy terület annektálásáról és nem azt, hogy miért vagy miért nem sikerült egy-egy bekebelezési kísérlet. A fókusz azon van, hogy a vezetők miért vagy miért nem támogattak bizonyos annektálási lehetőségeket, és nem azon, hogy további államokkal hogyan lehet növelni az Egyesült Államok területét – bár a kettő között nyilván szoros kapcsolat áll fenn. Nyilvánvalóan egy rövid recenzióban nincs lehetőség minden esettanulmányt megemlíteni, így itt csupán a legjelentősebbekre térünk ki.

Az első két annektálás, amire sor került – Louisiana, 1803, majd Nyugat- és Kelet-Florida, 1810 és 1818 –, problémamentes területi bekebelezések voltak. Ennek okai nem csupán az új területekből származó egyértelműen várható pozitív előnyök voltak. A bekebelezett területen élő nem amerikai lakosság elenyésző volt (különösen

a területek méretéhez képest), és mindkét esetben elég volt pénzzel vagy diplomáciával dolgozni – persze ehhez kellett Louisiana esetében a franciák európai problémái és pénzszűke, míg a hanyatló spanyol birodalom esetében csak idő kérdése volt, mikor veszítik el floridai területeiket, így inkább a megállapodás felé hajlottak az ellenállás helyett. Az egyetlen belföldi problémát mindkét helyzetben az északi föderalisták ellenállása jelentette, hiszen az új nyugati és déli területek egyértelműen az ő politikai befolyásuk visszaesését jelezte előre. De mivel a törvényhozásban kisebbségben voltak és az elnöki pozíciót is a Thomas Jefferson fémjelezte demokrata-republikánus párt adta mindvégig ez idő alatt, így komolyabb belpolitikai válság nem alakult ki, és mindent egybe véve az első két annexió minden szempontból sikeres volt: az Egyesült Államok területe hatalmasra duzzadt, biztonsága ezzel arányosan nőtt, az új területeken pedig olyannyira kevés idegen fajú és vallású ember élt, hogy ez az elhanyagolható szám nem okozott pánikot az amerikai lelkek tömegében sem.

Külön fejezet foglalkozik az indiánoktól elvett földterületekkel – amikről az indiánokat elűzték és/vagy rezervátumokba terelték őket. A központi érvelés itt is az, hogy a belpolitikai viszonyoknak megfelelően döntöttek a politikai vezetők, és ennek következménye lett a brutális népességmozgatás. Noha a korai években az elnökök (különösen George Washington és Jefferson) még eljátszottak azzal a gondolattal, hogy az indiánok asszimilálható népesség, és csak hozzá kell segíteni őket a civilizáció vívmányaihoz az amerikaivá válás útján, ez a felfogás hamarosan megváltozott. Nyilván mindvégig az volt a szempont, hogy valahogy a növekvő fehér népesség több földhöz jusson. A fordulatot az 1812-es háború hozta meg, amiben egyrészt katonailag legyőzték a britek szövetségeseiként harcoló törzseket mind északnyugaton, mind délnyugaton, másrészt James Madison elnök egyre inkább szabad kezet adott a határvidéken tevékenykedő hivatalnokoknak, akik így egyre nagyobb nyomást (megfélemlítés és megvesztegetés) helyeztek a különböző indián törzsekre. Mivel ekkorra váltak tagállamokká az egyre jobban benépesült határvidéki területek (Indiana, Mississippi, Illinois és Alabama), a korábbinál

sokkal nagyobb politikai befolyást élveztek, ami meg is mutatkozott a kormányzat indiánpolitikájában. Ehhez társult az egyre erősebb faji alapú megkülönböztetés és az indiánok egységes utálata – nem csupán a bőrszín és vallás kérdése játszott szerepet, hanem sokkal inkább az a tény, hogy az indiánok földjére mind több fehér vetett szemet. Az eredmény az 1830-as években megindult tömeges erőszakos átköltöztetés volt – „az amerikai történelem egyik legnagyobb emberi tragédiája” (82. o.) –, amikor indiánok tízezreit költöztették erőszakkal a Mississippin túlra, megtagadva korábbi szerződéseket, és hátat fordítva annak a reménynek, hogy a különböző törzsek aszszimilálhatók lennének.

Egy újabb tematikus fejezet viszonylag ritkán érintett témával foglalkozik: hogyan akarta megszerezni a fiatal Egyesült Államok Kanadát, illetve annak jelentős részét. Noha a függetlenségi háború idején léteztek olyan tervek, hogy Quebec legyen része a születendő Egyesült Államoknak, sőt, még katonailag is el akarták foglalni – sikertelenül –, Maass „belpolitikai hatásteóriája” alapján az amerikaiak inkább Nyugat-Kanadát részesítették előnyben. A Quebecben található nagyszámú francia ajkú katolikus és a brit koronához hűséges brit alattvaló a szomszédos Ontarióban komoly belpolitikai feszültségeket okozott volna az amerikai társadalomnak, nem beszélve az észak-dél-i egyensúly felborítása ellen tett minden lépésről, ami egészen a polgárháborúig meghatározó volt a belpolitikában. Emiatt az 1812-es háború idejére a Quebecet illető korábbi elképzelések, miszerint ezzel bővíthetne az Egyesült Államok területe, eloszlottak. Noha a háború elején az amerikai erők megtámadták Quebecet, ez inkább arra lett volna eszköz, hogy kikényszerítsenek egy gyors békét Londontól, semmint konkrét területi annexiót. A következő évtizedekben keleten hasonló volt a helyzet, majd a hangsúly átkerült Kanada nyugati felére. Az 1840-es években Oregon esetében ugyanis az amerikai vezetés sokkal vehemensebben követelte magának a hatalmas területet, amit közösen birtokolt Nagy-Britanniával. De mivel kiderült, hogy a britek akár harcolni is hajlandóak, és 1846 májusában kitört a mexikói-amerikai háború, nem is volt kérdés, hogy a britekkel kompromisszumos egyezségekre kell jutni, ami szinte egyből

meg is történt. Noha az amerikai polgárháború után még voltak olyan vélemények és félszeg próbálkozások, hogy Kanada nyugati részét valahogy az Egyesült Államokhoz csatolják, a britekkel való jóviszony többet ért Washingtonnak, mint az ugyan hatalmas, de feltáratlan és bizonytalan haszonnal kecsegtető terület. A könyv központi érvelése megint az, hogy noha számítottak a remélhető előnyök és a katonai realitások, a belpolitikai helyzet éppen ennyire fontos komponense volt a washingtoni döntéseknek.

Talán jóval izgalmasabb az Egyesült Államok esetén politikája déli szomszédjával, Mexikóval szemben. Maass részletesen bemutatja, hogy a Mexikó által birtokolt területek megszerzésében komoly szerepet játszott a belpolitika, különösen a faji megkülönböztetés kérdése. Tulajdonképpen ennek a folyamatnak az előhírnöke volt Texas anektálása, ami mexikói területből lett független köztársaság 1836-ban. Bármennyire is nagy és potenciális nemzetbiztonsági és gazdasági előnyökkel járt volna Texasnak az USA-hoz való csatolása – amit az Amerikából betelepülő texasiak is kívántak –, a belpolitika majd egy évtizedig gátat szabott ennek. A háttérben a rabszolgaság miatt Észak és Dél között kialakult ellenállás volt. A felek hosszú ideje vigyáztak arra, hogy a két tábor közötti politikai egyensúly ne boruljon fel, és mivel Texas a rabszolgatartó Délt túlságosan megerősítette volna, az északiak nem voltak hajlandók őt befogadni; de nehogy kenyértörésre kerüljön sor, a déliek sem erőltették a dolgot. Csak amikor a bel- és külpolitikai tényezők némileg kedvezőbbé váltak, akkor sikerült Texast anektálni (1845), de akkor is csak nehezen. A texasi lakosok szinte mind korábbi amerikaiak és fehér protestánsok voltak. Mexikóban ellenben barnabőrű, katolikus, spanyolajkú és politikai káoszban tengő emberek éltek. Éppen ezért, amikor 1846-ban kitört a mexikói–amerikai háború – nagyrészt amerikai provokációra –, sosem volt komoly agitáció teljes Mexikó bekebelezésére. Mindvégig csak az északi tartományok – Kalifornia és Új Mexikó – voltak szem előtt: ezekben volt gazdasági potencia, nagyon kis lélekszámú mexikói élt itt, és a rabszolgakérdést sem zavarta, mert ezeken a területeken a földrajzi adottságok miatt nem volt lehetőség a rabszolgaság intézményének kialakulására. A délebbi or-

szágrészben élő közel hét millió mexikóira faji és kulturális alapon nem „tartottak igényt” az amerikaiak.

De nemcsak faji alapú motivációról volt szó. Ilyen embertömeget átvenni és állampolgársággal felruházni azt jelentette volna, hogy egy olyan nem-fehér szavazóbázis alakul ki, amely veszélyeztetheti az addigi fehér politikai törekvéseket, ráadásul a rabszolgaság miatt megosztott Észak és Dél közötti konfliktusos helyzetet a maga javára fordíthatja. Ezt – függetlenül pártpolitikai vagy földrajzi hovatartozásától – egyik amerikai sem akarta. A mexikói-amerikai háború lezártaival gyakorlatilag kialakult a szárazföldi Egyesült Államok ma is ismert arculata – a 48 összefüggő államot alkotó kontinentális USA. Az ország elérte a Csendes-óceánt (ez volt az egyik legfőbb stratégiai cél), így nem volt szüksége újabb területekre – és nem is nagyon akadt ilyen. (Alaszka megvásárlása Oroszországtól 1867-ben tekinthető kivételnek.) Északra zord klímaviszonyok és egy egyre barátibb ország volt (Kanada), míg délre szinte trópusi viszonyok és fajtlan idegen társadalom (Mexikó vagy Közép-Amerika). Kérdés volt tehát, hogy valóban véget ért-e az amerikai területi terjeszkedés, és ha nem, merre veheti új útját?

Az utolsó – mint kiderült, átmeneti – területi növekedést a tizenkilencedik század végén érte el az Egyesült Államok. Maass az utolsó fejezetben a kontinentális Egyesült Államok területén kívül eső szigeteket vizsgálja meg, amiknek annekválására bizonyos időszakokban hajlandóság mutatkozott amerikai részről. Itt csak kettőt említünk meg a felhozott példák közül: Kubát és Hawaiiit, hiszen mindkettő jó példája a szerző tézisének. Kuba már a tizenkilencedik század első éveitől érdekelte az amerikai vezetőket, és Jeffersonnal kezdve számos elnök tett kísérleteket annak megvásárlására, Spanyolország viszont következetesen elutasított minden ilyen amerikai kezdeményezést. Noha katonailag nem lett volna nehéz megszerezni a szigetet, ami számos gazdasági és stratégiai előnnyel kecsegtetett, a rabszolgaság intézménye és nagyszámú feketebőrű és kreol lakosa miatt az északi tagállamok mindig elutasították a bekebelezés ötletét belpolitikai és faji alapra helyezkedve. Amikor a század végén Kuba kérdése megint központi témája lett az amerikai külpolitikának, és a

könnyed sikert hozó spanyol–amerikai háború (1898) után annektálhatták volna a szigetet, a közvélekedés megint egyöntetűen arra hajlott, hogy ennyire különböző fajú és kultúrájú embercsoportot nem szabad amerikaivá tenni, mert egy ilyen erőfeszítés eleve kudarcra van ítélve, és sokkal nagyobb belpolitika árat kellene fizetni érte, hiszen így saját „tisztá” rendszerét korrumpálná az Egyesült Államok.

Hawaii részben más volt. Itt jóval kisebb népesség élt Kubához képest, számos amerikai is élt a szigeten (akár cukortermesztésről, akár misszionárius munkáról volt szó), és geopolitikai stratégiai értéke is roppant mód meghatározó volt, hiszen egyfajta előretolt véderőt jelentett egy esetleges Japánból érkező támadással szemben. Mekkora különbség volt ez a Fülöp-szigetekkel szemben, ahol – függetlenül a szintén fontos földrajzi fekvésből adódó stratégiai előnyöktől – a több mint hét millió őslakos számára elképzelhetetlen volt, hogy az amerikai vezetők állampolgárságot biztosítsanak! Éppen ezért utóbbi esetben imperialista módon viselkedett az USA: a szigetet birtokba vette, de nem annektálta. Hatalmas közjogi különbség! Ahogy Maass fogalmaz, „azzal, hogy az amerikai vezetők lemondtak a Fülöp-szigetek annektálásáról, magukévá tették az imperializmus eszméjét, a növekvő katonai beavatkozásokat és távoli támaszpontokat mint az amerikai külpolitika eszközeit alkalmazzák, és ezzel megszűnt az annektálás külpolitikai cél lenni”. (198. o.) Ezzel az addigi amerikai külpolitikai gyakorlat megváltozott, és inentől kezdve Latin-Amerikában az Egyesült Államok katonai túlerejét használta fel akarátának érvényesítésére, míg szerte a világon olyan támaszpontrendszert hozott létre, amely alkalmassá tette haderejének bevetésére az egész földtekén. Az USA tehát informális imperializmusra váltott.

Konklúziójában Maass megállapítja, hogy a belföldi porondon található fékek tartották vissza sokszor az Egyesült Államokat bizonyos területek bekebelezésétől, „különösen, amikor azzal az elképzelhetetlen helyzettel kellett szembenézniük, hogy vagy demokratikus intézményeiket hagyják elértéktelenedni, vagy hagyják a számukra alacsonyabb rendűeknek tartott embereket részt venni az ország kormányzásában”. (199. o.) Az is fontos szempont számára, hogy a második világháború utáni liberálisnak tekintett amerikai külpolitika

pontosan a korábbi illiberális hagyományok – idegengyűlölet és félelem, hogy a demokráciát mások korrumpálják – miatt valósulhatott meg. Maass könyve érdekes és elgondolkodtató is egyben. Hiszen mindig is voltak, vannak és lesznek nagyhatalmak (nemrégén még birodalomnak hívták őket), és fontos megvizsgálni ezek külpolitikai aktivitását a belpolitikai harmóniával avagy diszharmóniával, mert sokszor ez adja meg a választ a nemzetközi térben tett lépéseikre.

Richard W. Maass, *The Picky Eagle: How Democracy and Xenophobia Limited U.S. Territorial Expansion*. (A válogatós sasmadár. Miként korlátozta a demokrácia és az idegenellenesség az USA területi növekedését). Ithaca and London: Cornell University Press, 2020. xv + 296 o.

Peterecz Zoltán

LEGÚJABB KOR

Akik a fény városát megmentették

Párizs 1944-es felszabadításának bőséges irodalmát gazdagítja *Jean Edward Smith* könyve, aki műve alcímében Eisenhower, De Gaulle-t és Von Choltizot a francia főváros, a fény városa megmentőiként említi. A nyugat-virginiai Huntington Marshall Egyetemének politikatudományi professzoraként, több neves egyetem vendégelőadójaként és életrajzíróként ismert szerző bemutatandó kötete halálának évében, 2019-ben jelent meg. A szerző Ulysses S. Grant tábornokról, az USA tizennyolcadik elnökéről írt monográfiájáért 2002-ben Pulitzer-díjat, a Franklin Delano Rooseveltt életútját bemutató könyvéért pedig 2008-ban Francis Parkman díjat kapott. Kutatói érdeklődése több szálon kötődött a második világháború, illetve a hidegháború történetéhez. Az 1963-ban megjelent első könyve az 1945 után kettészakított Berlinről szólt, míg Párizs felszabadításának olvasmányos stílusban megírt története egyben életművének lezárását jelenti.

A tíz fejezetre tagolt könyv első része Párizs 1940-es német megszállását tekinti át. Mindegyik fejezet mottóval indul. Az első élén olvasható idézet Hitlertől származik, aki 1940. június 28-án a párizsi Szent Szív-bazilika (franciául: Basilique du Sacré-Cœur) előtt kijelentette, a francia főváros mindig lenyűgözött. Akár parádézhatott volna csapatai élén a Diadalívnél, de ilyen díszszemlével nem akarta a franciákat még jobban megaláztatni. Nem kívánta ellehetetleníteni a jövőbeni francia–német együttműködést. A viszonylag mérsékelt követelésekkel az volt a célja, hogy elkerülje a francia kormány Londonba menekülését és a harc folytatódását. A megadás-párti kormány élén álló Pétain marsall valóban gyorsan elfogadta a német feltételeket, és 1940. június 22-én megszületett a fegyverszünet. Míg az első világháborúban tekintélyt szerzett Pétain a történelmen végigvonuló

francia–német háborúskodás új epizódjaként értelmezte az 1940 nyárára kialakult helyzetet, addig Charles de Gaulle, Paul Reynaud kabinetjének hadügyi és nemzetvédelmi helyettes államtitkára a franciák vereségét tágabb nézőpontból szemlélte. Úgy vélte, a nyugat-európai hadjárat sikere után a Harmadik Birodalom újabb térségek megszerzéséért folytatja a világháborút, amelybe a Szovjetunió mellett az Egyesült Államok is belekényszerül. Franciaország 1940 kora nyarán csatát veszített, de a háborút megnyerheti, és a francia gyarmatokon szervezett ellenállás visszaadhatja szülőföldje korábbi nagyhatalmi státuszát. Ezért Londonba emigrált, és megszállt hazáját harcra mozgósította. A Szabad Franciák mozgalma azonban kezdetben alig talált visszhangra, mert a francia társadalom túlnyomó többsége Pétain marsallban látta megmentőjét, és belenyugodott az új helyzetbe. A kezdetben németek számára oly kedvező, sőt lelkes francia közvélemény azonban lassan kételkedővé, gyanakvóvá, majd bizalmatlanná vált, végül fokozatosan ellenségessé formálódott. A változás 1941 derekán kezdődött, eleinte észrevehetetlen hajszálrepedésként jelentkezett, majd 1942-től a hasadás – ahogyan Yves Bouthillier, Pétain kormányának pénzügyminisztere megjegyezte –, egyre szélesebb és szembetűnőbb lett. (20. o.) A közhangulat átalakulásával párhuzamosan kibontakozott, erősödött a fegyveres ellenállás.

Az angolszász hatalmak ellentmondásosan viszonyultak a franciákhoz. Míg Churchill kezdettől fogva támogatta De Gaulle-t és mozgalmát, addig Rooseveltt fenntartotta a diplomáciai kapcsolatokat a vichyi rendszerrel. A következő hónapokat sajátos munkamegosztás jellemezte, amelyről Churchill az Arcadia fedőnevű washingtoni konferencián a Fehér Házban adott ebéden 1942. január elsején az amerikai elnöknek tréfálkozva megjegyezte: „Ön szívélyes Vichyvel, mi pedig De Gaulle-lal. Ez igazságos munkamegosztás.” (33. o.) De Gaulle az elutasító amerikai magatartást tapasztalva a Szovjetunió felé nyitott, miután Moszkva elismerte a Szabad Francia Erők vezetőjeként.

Jean Edward Smith világossá teszi az olvasó számára, milyen újabb nehézségek támadtak az amerikai vezetés és a De Gaulle irányította francia ellenállás között az 1942 novemberében sikeresen

végrehajtott afrikai partraszállást követően, és miként próbálták az angolszász hatalmak vezetői rendezni a francia kérdést a casablancai konferencián. Roosevelt és Churchill Giraud és De Gaulle összebékítésére törekedett úgy, hogy a francia ellenállás az előbbi tábornok irányítása alá kerüljön. „Tekintsük Giraud-t völegénynek, elhozom őt Algériából – mondta az amerikai elnök Churchillnek –, Ön pedig hozza el a menyasszony De Gaulle-t Londonból, és lesz egy rapid-esküvőnk.” (37. o.) A kiszemelt „ara” azonban ellenállt, és a francia érdekek elszánt képviselőjével már-már veszélybe sodorta saját politikai pályafutását. Churchill dühében a francia tábornokkal 1940 nyara óta fennállt szövetségi kapcsolat megszakítására gondolt, de a britek számára a világháború után kedvezőtlenül váló európai erőviszonyoktól tartva végül nem lépett. De Gaulle Giraud-t jó katonának, ugyanakkor rossz politikusnak tartotta, és az adott helyzetben úgy látta, a francia érdekek szolgálata, valamint a megsebzett nemzeti öntudat gyógyítása a politika tudományának művészi alkalmazását igényli.

Miután 1943 májusában Párizsban létrejött a fegyveres ellenállók egységbe tömörítő, határozottan De Gaulle mellett kiálló Ellenállás Nemzeti Tanácsa (CNR), a tábornok érkezettnek látta az időt, hogy megteremtődjön az általa irányított, londoni székhelyű Francia Nemzeti Bizottságból, valamint a Giraud vezette, algíri központú polgári és katonai parancsnokságból a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság (CFLN). A kialakult erőviszonyokból időközben Giraud is levonta a tanulságokat, és díszszázaddal, katonazenekarral személyesen fogadta az 1943 májusának végén Algírba érkezett vétélytársát. A kettejük társelnökségével június 3-án létrehozott, a francia szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánított felszabadítási bizottság léte felhőborította Rooseveltet, aki mindent megtett a franciák szimpátiájától övezett tábornok pozíciójának gyengítéséért, de törekvései nem jártak sikerrel. 1943 nyarára De Gaulle vitathatatlanul a francia ellenállás szimbólumává vált.

Az előkészítés alatt álló nyugat-európai partraszállás leendő főparancsnoka, Eisenhower is annak tekintette De Gaulle-t, ezért Washingtonba utazása előtt, 1943. december végén személyesen

egyeztetett vele. Találkozójukon nyíltan kimondta, hogy korábban elmarasztaló ítéleteket hallott a francia tábornokról, amelyek friss benyomásai alapján szerinte igaztalanok. De Gaulle igaz férfiúnak nevezte Eisenhower, mert képes volt beismerni tévedését. Mély szimpátián és kölcsönös megbecsülésen alapuló kapcsolat bontakozott ki közöttük. Smith hangsúlyozza könyvében, hogy a jó viszony kialakulását a kölcsönös rokonszenv mellett elősegítette azonos körük, hasonló családi háttérük és neveltetésük, valamint katonai előéletük. Megbeszélésükön De Gaulle hangot adott azon meggyőződésének, hogy a francia nemzeti érzület gyógyírjaként Párizst francia csapatoknak kell felszabadítaniuk. A távozó Eisenhower megjegyezte, nem tudja, Washington milyen álláspontra helyezkedik a jövőben, de személy szerint ő a De Gaulle által képviselt hatalmat ismeri majd el a felszabadított Franciaországban.

A könyv harmadik fejezete a normandiai partraszállás előkészítésétől 1944 augusztusáig követi az eseményeket és De Gaulle nemzeti szuverenitást erősítő lépéseit. Bár a francia tábornok nyugalomra intette a nagyobb városok és Párizs ellenállóit a szövetségesek előrenyomulásáig, ennek ellenére 1944. augusztus 19-én kirobbant a párizsi felkelés. A hírre kalandos repülőúton De Gaulle Algírból azonnal Franciaországba sietett, és Eisenhowerrel egyeztetett a további hadmozdulatokról. Megérkezésekor értetlenségének adott hangot, miért kerülnek meg a szövetségesek Párizst, ahelyett hogy hozzálátnának a felszabadításához. A főparancsnok zavarát látva a francia ellenállás vezetője meg volt győződve arról, hogy a háttérben a washingtoni vezetés újabb cselszövése húzódhat, amely az ő pozíciójának gyengítésére és a vichyi rendszerrel létrehozandó különbékére irányul. A szuverén Franciaország újrateremtéséért állhatatosan harcoló De Gaulle ezért a francia főváros mielőbbi felszabadítását tekintette a legfontosabbnak, hogy ilyen módon elejét vegye a kollaboráns politikusok hatalmi túlélésének és a kommunisták kommün kikiáltására irányuló esetleges törekvéseinek. Másnap, augusztus 21-én Eisenhowernek írt üzenetében megerősítette azt a meggyőződését, hogy „Párizst a lehető leghamarabb el kell foglalni francia és szövetséges erőkkel, még akkor is, ha ez némi harcot és pusztítást okoz a városban.” (63. o.)

A következő fejezetben Smith a német védelmi intézkedéseket tekintette át. Ebben a részben jelenik meg a francia főváros harmadik megmentőjeként könyvcímbe említett Dietrich von Choltitz tábornok, akit augusztus 7-én Hitler Párizs katonai kormányzójává nevezett ki. A Führer a nyugati front megszilárdítása érdekében augusztus közepén elmozdította a júliusi merényletben érintettek tekintett Günther von Klugét, és helyére, a nyugati főparancsnokság élére a hűséges Walter Modelt állította. Mind a két frissen megbízott tábornok feladatuk, hogy akadályozzák meg az angolszászok további térnyerését, és minden áron tartsák meg Párizst. A szevasztopoli mézárósként emlegetett Von Choltitz kemény kézzel látott munkához, azonban napokon belül rádöbbsent, milyen óriási felelősség nehezedik rá a fény városában. Hitler parancsba adta ugyanis, hogy a francia főváros nem kerülhet az ellenség kezére, legfeljebb romhalmazzá válhat. Az utászok hozzáláttak a hidak, telefonközpontok, a villany- és gázhálózat aláaknázásához, amely intézkedések aggodalommal töltötték el a párizsi közigazgatás tisztviselőit, akik igyekeztek jobb belátásra bírni az új katonai kormányzót.

Könyvének további hat fejezetében bontotta ki a szerző a címben jelzett fő témát, Párizs felszabadítását. Az érdeklődők megismerhetik az egymással vetélkedő gaulle-ista és kommunista ellenálló csoportok részvételét a kiégett párizsi felkelésben, nyomon kísérhetik, hogyan változtatott Eisenhower a párizsiak megmozdulásának hírére eredeti haditervein, és miként indulhatott meg Leclerc vezetésével a 2. francia páncélos hadosztály Párizs megszállói ellen. A könyv alcímében szereplő személyek közül Von Choltitz gyötrelmes döntési helyzetben találta magát: vagy esküjéhez híven végrehajtja Hitler Párizs lerombolását követelő parancsait és ezzel magára vállalja a kulturális örökség elpusztításának történelmi ódiáját, vagy esküszegőként megóvja a fény városát ettől a katasztrófától. Az elhatározás megszületésének kínzó lélektani részleteibe is beavatja olvasóit a szerző. A francia páncélosok a 4. amerikai gyalogoshadosztály támogatásával végül birtokba vették Párizst, és Von Choltitz kapitulációra kényszerült. Fogságba esett, karrierje ezzel véget ért. Vele ellentétben Eisenhower és De Gaulle pályafutásának csak egyik dicsőséges

fejezete zárult le Párizs felszabadításával, hiszen egyikükből szűk évtizeddel később az USA elnöke, a francia ellenállás vezetőjéből pedig az ötödik köztársaság megteremtője lett.

A szakirodalomra és emlékiratokra támaszkodó, térképvázlatokkal és fényképekkel illusztrált kötet ajánlható mindazoknak, akik meg akarják érteni, hogyan került el Párizst a földig rombolt Varsó-éhoz és a rommá lőtt Budapestéhez hasonló tragédia.

Jean Edward Smith: *The liberation of Paris. How Eisenhower, de Gaulle and von Choltitz saved the City of Light.* (Párizs felszabadítása. Hogyan mentette meg Eisenhower, De Gaulle és Von Choltitz a fény városát) Simon & Shchuster, 2019. 242 o.

Reszler Gábor

A lövészárkok arisztokratái vagy háborús kondák. A veteránok és a faszizmus kapcsolatai a két világ- háború között Európában

A hadtörténelem tanulmányozásának egyik új területeként jelent meg az ún. új hadtörténetírás (*new military history*) megközelítése a XX. század második felében. Az ennek jegyében kutatók – támaszkodva a kor társadalomtörténeti kutatásainak módszereire – úgy vélték, hogy a háborúskodás társadalmi jelenségének megértéséhez az egész gazdasági–társadalmi világ megértéséhez van szükség. Az ilyen fajta hadtörténeti vizsgálatok lényege abban állt, hogy olyan jelenségeket vizsgáltak, amelyek részben tartoztak a katonasághoz – ezáltal a valódi hadtörténelemhez. Jelen munka is egy olyan kérdésre keresi a választ, amely számos tudóst megihletett az évszázadok során: vajon mi történik a háború után a katonáskodó emberekkel, milyen lesz számukra a visszailleszkedés és hogy van-e politikai hasznuk odahaza.

Angel Alcalde az első világháború utáni időszak egyik legfontosabb katonapolitikai kérdésével foglalkozik művében: a kiszolgáltak (más szóval veteránok) helyzetével. A jelen korból visszatekintve egyszerűnek és logikusnak tűnik, hogy a háborúból visszatért veteránok érdekeltek voltak abban, hogy országaik irányítását autoriter vezetők lássák el. A biztonság- és rendteremtés igényével fellépő vezetők – például Benito Mussolini vagy Adolf Hitler – igyekeztek olyan környezetet teremteni, hogy azok hasonlóak legyenek a frontokon tapasztaltakhoz.

A két világháború közötti időszakban több európai országban emeltek volt katonákat az államok élére. Ilyen katona államfő volt Carl Gustaf Emil von Mannerheim (Finnország), Józef Piłsudski (Lengyelország), Horthy Miklós (Magyarország), Ion Antonescu (Románia),

Francisco Franco (Spanyolország) és Philippe Pétain (Franciaország).¹ E névsorba mások könnyedén odaírnák még Mussolinit és Hitlert is, akik harcoltak az első világháború csatáterein, de nem tekinthetők tipikus katoná-államfőnek. A kategorizálást természetesen nehezíti, hogy valamilyen módon szinte mindenki részt vett a „Nagy Háborúban”, a csatáteri tapasztalatok pedig önmagukban nem garantáltak politikai támogatottságot egy küzdelemben.

A könyv általános címével ellentétben fókuszát az olaszországi eseményekre helyezi, ahol időben viszonylag korán – már 1919-ben – megindult a politikai átalakulás. Az Európában tapasztalt egyéb – például a francia, német és spanyol példák – csak kiegészíteni kívánják az itáliai képet.

A háború, mint tapasztalat nemzetek és nemzedékek felett állónak tekinthető. Egy ilyen rendkívüli esemény megélése – még akkor is, ha hivatásos katonáról van szó – megterhelhette az emberi szervezetet. Ugyanez igaz a társadalom egészére, amely jelentős sebeket szerzett: területeket veszthetett, súlyos árat fizethetett kisebb-nagyobb sikereiért. A győztes-vesztes ellentétpár felállítása sem képes felidézni azt az érzést, amelyet a háború okozott. Egyéni, családi és közösségi tragédiák tetőzték a politikai változásokat, amelyek mindegyike a háborús felet érintette. A halottak mellett ott voltak azok is, akik visszatértek a pokolból – de sebeiket életük végéig magukon kellett viselniük. A különböző sérülések egyaránt jelentettek testi fogyatékoságot (kéz, láb hiánya, állandó sántítás, látásvesztés), mint lelki problémákat (poszttraumás-stressz szindróma, szorongás stb.).

A kiadvány három időbeli egységen keresztül vizsgálja a háborút járt „veteránok” helyzetét és szerepét a politikai életben. A kronológiai bontás a háborúra és annak közvetlen időszakára (1914–1922), az olasz fasizmus megerősödésének idejére (1923–1929) és az újabb háború árnyékának idejére (1929–1940) osztja fel e korszakot. Ezzel együtt a szerző nem tér ki a háborúra való mozgósításban betöltött szerepre, csak a „békeidők” kerülnek előtérbe.

George L. Mosse véleménye szerint a két világháború időszakában történt meg először a politika erőszakossá tétele, amelyben többször

---

¹ Romsics Ignác: *Honmentők/Honvesztők*. Helikon, Budapest, 2021. 387 o.

találhatunk ex-katonákat és veteránokat. Véleménye szerint miattuk alakult így a helyzet, ugyanis a fronton tapasztalt eseményeket hozták haza egy olyan szférába, ahol ez ilyen formában addig még nem létezett. Mosse elmélete ugyanakkor nem tér ki arra, hogy a századfordulón tapasztalt „véres” események – amelynek szereplői és elszenvedői többnyire baloldali munkások voltak – a politika erőszakossá tételének tipikus példái lehettek. A helyzet újdonságát az jelentette, hogy a háború utáni időszakban nem pusztán az államhatalom tanúsított erőszakos fellépést a baloldaliakkal szemben, hanem jobboldali eszméket valló félkatonai csoportok is bitorolták az erőszak monopóliumát. Ez pedig ilyen értelemben valóban átírta a szabályokat, még ha az agresszió és brutalitás ténye újszerűnek is tűnt. *Richard Bessel* és *Benjamin Ziemann* utal arra, hogy a veteránok többsége francia és német területen inkább pacifista irányzat képviselője maradt és csak kevés százalékuk lépett be fegyveres csoportba (mint például a német *Freikorps*). A katonák legnagyobb részét azok jelentették, akik teljesen apolitikusak kívántak maradni ebben az időszakban, amelyre csak kevés lehetőség nyílt.

A veteránok definíciója korántsem tekinthető egységesnek és többnyire politikai beállítottság mentén oszthatók fel. Ezzel az volt a probléma, hogy – egyénekről lévén szó – nem volt egységes recept a megítélésükre. Carl von Clausewitz óta tudjuk, hogy a háborúban való részvétel a politikai élet egyik szükségszerűségének is tekinthető. Nagy hatással volt rá a francia forradalom (1789) után létrejött tömeghadereg, amely elsődleges feladatának tekintette a haza védelmét, amiért jutalmat is várt. A XIX. században a veteránok különleges szerepet tölthettek be a birodalmak szervezésében – különösen azokban, amelyek külső gyarmatokkal is rendelkeztek. Több regényben találhatunk arra utalást, hogy a hadseregben való szolgálat – még ha tényleges katonai eseményt nem is látott az illető – komoly társadalmi tőkét jelenthetett.

A kutatók úgy vélték, hogy a veteránok hazatérésük után békét és nyugalmat szerettek volna. Egyes csoportok a háborús tapasztalatok miatt egyenesen háború-ellenesek lettek – olyan értelemben, hogy ők nem szerettek volna abban részt venni többet. Mások pacifista hangnemet ütöttek meg, és szerették volna elérni, hogy ilyen többé ne tör-

ténhessen meg. Hasonló logika mentén indultak el azok a csoportok, amelyek saját küzdelmeiket és áldozatvállalásukat szerették volna legitimálni. Az alapvetően szocialista eszmét vallók között ugyanis többen úgy vélték, hogy a háború csak a társadalom gazdagabb középosztályát érinti, míg a többiekkel (például a munkássággal) nem foglalkoztak. A nemzeti lobogó helyett éppen ezért javasolták a vörös zászló használatát, amely a veteránok szemében merő sértésnek tűnt. Nem véletlen, hogy a két csoport között kiélezett vita maradt a kérdés.

A veteránok elnevezése nem egységesen történt a különböző országokban. Angol nyelvterületen használatos volt rájuk az *ex-servicemen* név is a *veteran* mellett. Olaszországban a sokkal támadóbban hangzó *combattenti* (harcosok) névvel illették őket. A szélsőséges belpolitikai viszonyok közepette német területen különböző neveket használtak a katonákra, úgy mint *Kriegopfer* (háborús áldozat), *Frontkämpfer* (frontharcos), *ehemalige Kriegsteilnehmer* (volt háborús résztvevő). Volt ennél sokkal negatívabb elnevezés is, mint például a *Frontschweine* („frontdisznók”) vagy a hátorszáiban szolgálatot teljesítőkre alkalmazott *Etappenschweine* („színpadi disznók”) is. A szélsőséges elnevezés jól követi az országban zajló folyamatokat, így az 1950–60-as években számos kutató nevezte e veteránmozgalmakat jobboldali vagy egyenesen fasiszta szervezeteknek. Ugyanakkor ez a tézis többnyire csak olasz területekre volt jellemző, míg például Franciaországban a veteránszervezetek egyenesen a fasiszmus ellen léptek fel az idők folyamán, és az államot támogatták velük szemben.

A veteránok jobboldalra való tolódása esetében a könyv felteszi a kérdést, hogy vajon melyik történt előbb: a viszonyok kiéleződése bal- és jobboldal között, vagy az önvédelemre való igény. A keletkezési vitákat elkerülendő a szerző kiemeli, hogy nem lehet egy ilyen ok-okozati rendszert felállítani a folyamattal kapcsolatban. A „ki kezdte előbb” kezdetű érvelésekkel pontosan az volt a probléma, hogy a fennálló politikai narratívákat (ebben az esetben sérelmeket) mintegy verseny alá helyezte, vagyis a „győztes visz mindent” elve mentén gondolták őket végig. A németek esetében a hazatérő frontkatonák azzal szembesültek, hogy otthonaikban nem fogadják őket olyan szívesen, ahogyan azt ők vélelmezték a távoli csatamezőkön. A különbö-

ző szocialista és kommunista elemek számukra éppen a harcuk utáni fáradalmak kipihenésének akadályai lettek. A kezdeti békétlen időszak után nem véletlen, hogy a növekvő atrocitásokat a katonák sem tűrték: a különböző szabadcsapatok – mint például a *Freikorps* – nemes egyszerűséggel erőszakkal győzte le a baloldali Spartacus mozgalmat, megdöntve ezzel a szocialista kísérletet Németországban. Az ilyen fajta rendteremtés nem volt idegen a katonaságtól, ahogyan ma is sokan tekintenek rájuk hasonló szerepkörben.

A veteránok képviselőit számos szervezet jött létre az évek során, szinte már a küzdelmek közben. Komoly kérdést jelentett, hogy ezek mennyire képviselhetnek politikai nézeteket, mennyire lehetnek egy ideológia mentén szervezhetőek. A korabeli veteránszervezetek nem alkottak egységes politika tömböt, hanem különböző ideológia mentén alakultak meg. Voltak közöttük baloldaliak (többnyire szocialisták), pacifisták, anti-kommunisták, centristák és monarchisták (főként Franciaországban), valamint jobboldaliak és szélsőjobboldaliak. A közös nevezőt ezekben a háborús tapasztalatok jelentették, amely egyszerre lehetett valódi, hosszú frontszolgálat, valamint rövid idejű tartózkodás is. Utóbbi kategóriába tartozott Mussolini és Hitler is, akiknek viszonylag szűk fronttéri tapasztalatai voltak. A kezdeti időszakban létrejövő szervezeteknél érezhető a szociáldemokrácia hatása, különösen az 1917-es év volt döntő számukra. Az oroszországi események – ide értve mindkét forradalmat – alapjaiban rengette meg az antant katonák győzelembe vetett hitét. Kezdetben támogatták a Kerenszkij-féle kísérletet, mivel véleményük szerint ez tehermentesítené őket a csatatereken.

Olaszország számára a háborús erőfeszítések nem jártak eredménnyel, az isonzói csaták eldöntetlenül maradtak, a caporettoi vereség (1917. október) pedig már az ország területi integritását fenyegette. Ilyen környezetben az oroszországi újabb forradalom híre pánikot szült, különösen intellektuális körökben. Ebben az időben született meg Mussolini egyik legtöbbet olvasott feljegyzése egy új vezető réteg születéséről, amelyet ő *trincerocraziá*-nak, magyarul talán „lövészárok-arisztokráciának” lehetne fordítani. Az utalás egyértelműnek látszik: azok lehetnek ennek tagjai, akik fronttapszталattal rendelke-

tek, az új világban pedig nekik vezető pozíciót kell majd betölteniük. Egyesek úgy vélték, hogy ez volt a tiszta jele annak, hogy Mussolini szakított a szocializmussal és új politikai vizekre evezett.

A katonaság intézményének nem volt jó híre a baloldali (szocialista) körökben, különösen azok rendfenntartásban betöltött szerepe miatt. Több esetben fordult elő az, hogy az állam éppen a katonaságot mozgósította a tüntetéseket szervező szocialisták ellen, nem volt ritka az emberáldozatokat követelő eseménysorozat sem. A háború idején ezek a politikai feszültségek többségükben eltűntek és az állampolgárok – legyenek azok különböző politikai beállítottságúak – a „közös szent cél” érdekében felfüggesztették politikai csatározásaikat. Nem így történt Olaszország esetében, ahol a közélet különösen kiélezett maradt a harcok során, amely a vereségek hatására tovább polarizálódott.

A katonai tapasztalatok említése és ideológiává fejlesztése nem jelentette azt, hogy valaki ténylegesen részt vett ilyen eseményekben. Közelebbről vizsgálva a különböző veteránszervezeteket kiderül, hogy ezek komoly támogatást kaptak a helyi nacionalista fiatalságtól, akiket fűtött a hazaszeretet ezekben az években. Utóbbiakra jellemző volt a katonai értékek magasztalása, egyben a háborús erőfeszítések maximális tisztelete, az ezeket megkérdőjelezők árulónak nevezése.

A fasizmus ideológiájának bemutatása azért is külön nehézség ebben az esetben, mert ideológiai értelemben sosem jelentett egy egységes rendszert. Ez egyedül Olaszországban jöhetett létre, ahol Mussolini és társai dolgozták ki elméleteiket a fasizmus ideológiájáról és rendszeréről. Ezért a két világháború közötti időszakban létrejövő különböző jobboldali csoportosulások nem viselték – nem viselhették – magukon ezeket a neveket, hanem csak kategória megjelölésként szolgálhattak. Alcalde különbséget is tesz az olasz fasizmus és a német nácizmus között, noha ideológiai kapcsolatok léteztek ezek között, mégsem feleltethetők meg egymásnak. Ilyen értelemben az olasz területen történtek nem tekinthetők általános receptnek, hogy kiderítsék a veteránok és egyes jobboldali mozgalmak közötti kapcsolatokat.

A háború utáni „rendrakás” tétele több országban együtt járt a háború utáni viszonyok bizonytalanságával. A társadalomban alapvető

változások jelentek meg a női munka tömegessé tételével, amely sok esetben okozott munkanélküliséget. Más országokban kommunista törekvések szökkentek szárba (Bajorország, Magyarország), míg német területeken a Spartacus mozgalom rázta meg az országot. A „Soha többé háború!” felkiáltást felváltotta a „védjenek meg minket”, amely politikai támogatástért fordult. Nem véletlen, hogy egy ilyen bizonytalan időszakban volt lehetőségük ezeknek a mozgalmaknak arra, hogy a „rend biztosítása” céljából politikai hatalomra tegyenek szert. Az olasz és német viszonyokat összehasonlítva látható, hogy előbbi a háború utáni nyertes helyzetét vereségként élte meg, az utcai atrocitások pedig táptalajt jelentettek a szélsőséges ideológiák számára. A német viszonylatban pedig a gazdasági világválság (1929) és következményei jelentették azt a katalizátort, amely segítette ezen mozgalmak feltörekvését. A veteránok szerepe e két rendszerben teljesen eltérő volt még akkor is, ha jelszavaikban egyezés is található. Olaszországban az események valóban közvetlenül a háború után zajlottak (1919–1920), így az új fasiszta mozgalmakban tényleges katonák vehettek részt, legyenek egészségesek vagy háborús sebeket viselők. A németeknél ugyanez a folyamat tíz évvel később történt meg, ahol a frontkatonák – korukból fakadóan – már nem vehettek részt tevékenyen. Érthető, hogy a náci párt támogatói között csak kis mértékben találunk háborús veteránokat és inkább a forradalmi változásokra mindig is fogékony fiatalság és munkanélküliek soraiból kerültek ki.

Az ideológiák ugyanakkor csak nehezen válhattak népszerűvé és adaptálhatóvá máshol. Egyes szervezetek – mint például a német Stahlhelm – igyekeztek Latin-Amerikában kapcsolatokat és helyi szervezeteket kiépíteni. Hasonlóan csak ők rendelkeztek portugál kapcsolattal. Az olasz fasiszta csoportok esetében ilyen közvetlen kapcsolatot fedezhetünk fel az angol fasiszták esetében, ahonnan például Oswald Mosley is az országba látogatott. A németek esetében inkább elméleti, mintsem gyakorlati kapcsolatokról volt csak szó, a két vezető ismerte egymás munkásságát, de közelebbi kapcsolatot nem építettek ki.

Olaszországban az egyik legerősebb szervezet az ANC (*Associazione Nazionale Combattenti*) volt, amely a kezdeti apolitikus hozzáállását fokozatosan váltotta le fasisztpárti álláspontra, amely végül

1925-ben vált teljessé. Másik komoly szervezet volt a ANMIG (*Associazione Nazionale fra Mutilati e Invalidi di Guerra*), amely a háborús sebesült katonákat tömörítette egybe. A vízváltató esemény itt 1925-ben volt, ami után a legtöbb veterán-katonai szervezet vagy feloszlott (belső folyamatként, többnyire a fasiszta tagok nyomására), vagy önként csatlakoztak a fasiszta ügryhöz. Innentől kezdve a politika hadszínterén a veteránok neve (és törekvéseik) eggyé váltak a fasisz-mussal és Mussolinival, akinek törekvéseit támogatták. Hasonló történt Franciaországban is az 1930-as években, ahol számos szélsőjobb-oldali szervezet és párt jött létre. Ezek közül az egyik legnagyobb a Tűzkeresztes mozgalom (*Croix de Feu*) volt. Az 1927-ben létrehozott csoport célja eredetileg a veteránok összefogása lett volna, azonban François de la Rocque ezredes csatlakozásával a mozgalom rövid idő alatt radikalizálódott. Nagy népszerűségnek örvendtek a gazdasági nehézségektől sújtott Franciaországban, több százezres követőtáborral és külön fegyveres szármnyal is rendelkeztek az 1930-as évek közepére.² A politikailag független veteránok eszméjét az ilyen csoportosulások működése, az újabb lehetséges konfliktus előszele, majd a tényleges katonai akciók söpörték le végleg a színről, a kérdés pedig okafogyottá vált.

A könyv végén átfogó irodalom- és forrásjegyzék található különböző nyelveken megjelent munkákról, amelyek segítik az olvasót a tájékozódásban. Külön előny, hogy a szerző kiadott és kiadatlan forrásokat egyaránt felhasznált írásához, így a téma iránt érdeklődést tanúsító olvasó is örömmel kereshet benne elérhető írásokat. A kötet végén szereplő indexben földrajzi- és személynévmutató kapott helyet, kiegészülve több, a téma szempontjából fontos fogalommal. Ez azok számára lehet hasznos, akik gyorsan szeretnének egy problémára rátalálni.

Ángel Alcalde: *War Veterans and Fascism in Interwar Europe*. (Háborús veteránok és a fasisz-mus Európában a két világháború között). Cambridge University Press, 2017. 314 o.

Kiss Márton

Faltörténet, városkrónika, világtörténelem

„Akié Berlin, azé Európa” – e mondás igazságát a második világháború óta nehéz volna megcáfolni. Berlin nemcsak német, de európai és világváros is, történetében Európa és a világ sorsa tükröződik. Márpedig, írja Roberto Giardina *A Berlino Fal 1961–1989 (Il Muro di Berlino 1961–1989)* című könyvében, valamiképpen „Berlin a Fal városa ma is, amikor az már eltűnt” (303. o.). A történelmi emlékezetben bizonyosan. Gyors felépítése és nem kisebb iramú lerombolása alighanem a legjelentőségtejtjesebb, legjelképesebb „építészeti” esemény volt a huszadik század második felében. No, nem művészettörténeti, hanem nagypolitikai értelemben.

Faltörténeti világtörténelem, vagy faltörténet világtörténelmi perspektívában és kontextusban: így határozható meg legpontosabban Giardina munkája. A földkerekség összes fontos eseményét „berlini-faltörténeti” szempontból nézi és a hírhedt „Mauer” életrajzával köti össze; az utóbbi fontosságát jól mutatja, hogy ez az „összekötés” általában korántsem önkényes. Más kérdés, hogy olykor itt is igaznak bizonyul a közmondás: „ki sokat markol, keveset fog”, aki mindent el akar mondani, annak gyakran a lényegre nem marad ideje, helye. Giardinát annyira eltölti a falmotívum-elemzés igyekezete, a Vasfüggöny legfőbb (amúgy betonból emelt) megtestesülése szimbolikus dimenzióinak vizsgálata, hogy furcsa módon, magának a technikai építménynek a metamorfózisaival, kiegészítéseivel, tökéletesítéseivel, felelőseivel, tervezőivel, kiszolgálóival stb. meglepően tömören, időnként feltűnően hiányosan foglalkozik. Ha valaki azokról többet akar megtudni, inkább az angol Frederik Taylor *The Berlin Wall* című 2006-os monográfiáját olvassa el. De példának okáért, az 1989. november 9-i „falomlás” (valójában falnyitás) előzményeit, kiváltó

okát, a pártszóvivő Günter Schabowski történelemformáló bakiját (230–234. o.) Giardina honfitársának és kollégájának, Matteo Tacconinak könyvéből (*C'era una volta il Muro*, 2009) is világosabban megismerhetjük. A „falfenntartó” Stasiról és sötét uráról, Erich Mielkéről pedig Gianluca Falanga tájékoztat alaposabban (*Il ministero della paranoia. Storia della Stasi*, 2012, lásd recenziónkat a Klié 2014/1. számában). A téma szakirodalma olaszul is gazdag, németül szinte áttekinthetetlen.

Olvashatunk két, a „falhistóriát” keretező amerikai-elnöki beszéd-ről: Kennedytől („Én is berlini vagyok!”) Reaganig („Elnök úr, döntse le ezt a falat!”, 88–89., 193. o.). És a Reagan által megszólított és felszólított Gorbacsov prófécijáról Honeckernek („A késlekedőket megbünteti az élet”), amely bevált, szemben az NDK diktátorának jövődölésével („A Fal még száz évig állni fog”, 224., 207. o.). Továbbá Németország (és Európa) újraegyesítője, Helmut Kohl történelmi érdeméről és az általa felfedezett és felemelt későbbi utódja, Angela Merkel útjáról, arról, miként lett keletnémet fizikusból „Európa úrasszonya” (278., 238. o.).

A nagypolitika, a hatalmasok mellett Giardina nem feledkezik meg azokról sem, akiknek életét megnehezítette, megkeserítette, gyakran tönkretette a várost, utcákat, családokat kettévágó, egy nemzetet, barátokat, szerelmeseket elválasztó Fal: a kisemberekről, akik esetenként halált megvető bátorsággal másztak át földbe vajt alagutakon, repültek léggömbbel keletről nyugatra, a rabságból a szabadságba, a gyermekeiért végül eredményesen harcoló anyáról („die Frau vom Checkpoint Charlie”) és másokról (71–72., 81–85., 176–179., 204–206. o.).

Az olasz szerző többször is ír „olaszok hihetetlen kalandjairól az NDK-ban”: a német barátainak szökni segítő, alagútfúró diákoktól az NDK-s határőrök által tévedésből agyonlőtt OKP-s kamionos elvtársig és a Stasi börtöneibe zárt „határsértő” olaszokig (81–85., 152–159. o.). Utal a „Mauerfall” olaszországi politikai hatására: „Azt mondták, a Fal Berlinben omlott le, de törmelékei Rómáig hullottak” (307. o.). Összehasonlíttja Észak- és Dél-Olaszország Risorgimento utáni megosztottságát a német újraegyesítést követő nyugat-keleti

távolsággal, feszültségekkel, s az utóbbi országegyesítést ítéli szerencsésebbnek (278. o.). Könyve végére érve felteszi a kérdést: „Németország lett európai, vagy Európa német?” Válasza: „Az Európai Unió polgárai között a németek a leginkább uniópártiak (*europeisti*)” (284. o.).

A könyv optimista kicsengésű: a zsarnokság és a megosztottság mélységeiből a szabadság és az egyesülés magaslataiba ível. Írója nem titkolja rokonszenvét új hazája, Németország iránt. Kalauzt is írt arról, „hogyan szeressük a németeket” (*Guida per amare i tedeschi*, 1995.). Például így, hogy közelebről, testközelből megismerjük történelmüket.

Roberto Giardina: *Il Muro di Berlino 1961–1989* (A Berliini Fal 1961–1989), Diarkos, 2019. 329 o.

Madarász Imre

Művészet és művészek az NDK-ban és Németország egyesítése

Az NDK művészettörténete a 2010-es évekig nem tartozott a sűrűn kutatott témák közé. Az elmúlt évtizedben nőtt a témáról szóló kiállítások és kiadványok száma, de még mindig csak Németországon belül, pedig az ott létrehozott művészet kutatása továbbra is fontos és érdekes téma. Manapság azonban számos helyen kerülnek bemutatásra a Német Demokratikus Köztársaság 42 éves fennállása alatt létrejött műalkotások, sok esetben elsőként. Külön kiemelendő a Beeskow Művészeti Archívum, ahol 1993 óta az NDK Kulturális Alapjának műveit őrzik, illetve a berlini DDR Museum, de az ország 165 gyűjteményében több mint 20 000 művet őriznek.

Anja Tack 1978-ban született, történész, múzeumok és emlékhelyek kurátoraként dolgozik. Munkáinak középpontjában a 20. század művészet- és kultúrtörténete áll. 2020 óta a Leibniz Központ tudományos munkatársa. A *Riss im Bild* című munkájában azt a témakört járja körül, hogy hogyan értéktelenedett el az NDK-ból származó művészet és vált nyilvánosan láthatatlanná. Tack ennek a művészetnek a mai fogadtatásában központi szerepet tulajdonít az úgynevezett „német-német imázsvitának”. Ezt Georg Baselitz váltotta ki 1990-ben, amikor egy interjúban lekicsinylő megjegyzéseket tett az NDK-ból származó művészekre. Ez az interjú sok keletnémet számára felejtethetetlen, hisz Baselitz úgy nyilatkozott, az NDK alkotóiról, hogy „nem művészek, nem festők, csupán az ideológia propagandistái”.¹ A vita csúcspontját 1999-ben érte el a weimari „A modernizmus felemelkedése és bukása” című kiállítás alkalmával, ahol az NDK művészete és a náci művészet együtt került bemutatásra. Csak a szín-

¹ „Ein Meister, der Talent verschmäh’t”. Axel Hecht és Alfred Welti interjúja Georg Baselitz-cel. In: art 1990, H.6, 70. Idézi: Anja Tack, S. 10.

tén Weimarban bemutatásra kerülő „Búcsú Ikarustól, az NDK vizuális világi” című kiállítás vetett véget ennek úgy, hogy tárgyilagosan foglalkozott az NDK művészetével.

A mintegy 260 festményből, grafikából, fotóból, szobrászati műből és installációból álló tárlat a kronologikus felsorolás helyett az NDK művészetének átfogó, tematikus komplexumokban való bemutatásra törekedett, amely felhívta a figyelmet a reprezentációs és a „nonkonformista” képi világok közötti feszültségekre. Azóta a keletnémet művészet elismerésre talált, a művészek pedig állandó helyet foglalnak el a németek kollektív emlékezetében. Ennek ellenére újra és újra fellángolt a konfliktus az NDK művészeti öröksége körül. Anja Tack könyve kifejti ennek a vitának a hátterét, és kontextusba helyezi a különböző kelet- és nyugatnémet álláspontokat. A szerző a konfliktust az NDK kulturális örökségének kezeléséről szóló permanens társadalmi tárgyalási folyamatként bontja ki, amelyet ma is folytatni kell. A Lengyel Népköztársaság művészetével kapcsolatos összehasonlító kitekintéssel pedig új horizontot nyit a német nemzeti határokon túlra.

Tack kiinduló tézise az, hogy az „imázsvita” a mai napig szerves részét képezi az NDK művészetével foglalkozó kutatásoknak. Munkájának célja tehát, hogy feltárja az újraegyesítés során kialakult viták érvelési sablonját, amely az elfojtás és a kreativitás pólusai között húzódik, és azt a nézetet követi, hogy „művészet csak szabadságban születhet” (9. o.). Ennek érdekében kvalitatív diskurzuselemzéssel kívánja vizsgálni az 1990-es konfliktusok történelmi kontextusát, amelyhez a társadalmi és a kultúrtörténeti szempontokat össze kell vetni az NDK-ból származó művészetéről szóló közbeszéd elemzésével is. Ennek során a különböző nézőpontokat, azok keletkezését és történelmi kontextusát fel kell bontani és egymáshoz viszonyítani (14. o.).

Tack munkája során elsősorban a Hamburgi Művészettörténeti Szeminárium „NDK Művészeti Archívumának” forrásállományára támaszkodott, de napilapok és szakfolyóiratok digitális adatbázisaiból, valamint kiállítási katalógusokból származó forrásokat is használt. Ezt még kiegészíti a Német Szövetségi

Levéltárból, a Német Művészeti Akadémia archívumából és a Brandenburgi Állami Főlevéltárból származó olyan forrásokkal is, amelyeket az NDK művészetének kutatása során eddig nem vettek figyelembe.

Karl-Siegbert Rehberg és Walter Grasskamp nyomán Tack is azt feltételezi, hogy ezeknek a vitáknak „reprezentatív funkciója” van (11. o.). Ez az egyetlen olyan nyilvános diskurzus, amelyben láthatóvá válnak a társadalmi egyesülés nehézségei. Olyan lelki viszályokat, valamint etikai és intellektuális kérdéseket taglal, amelyek a társadalom számos területén felmerültek, de akkoriban nem vagy alig váltak nyilvános tárgyalási folyamatok alapjává. Az ebből fakadó „analitikai jelentősége” (13. o.) – különösen a «Wende» (magyarul fordulat, rendszerváltás) historizálása szempontjából – az „imázsvitát” a történész számára releváns vizsgálati tárggyá teszi.

A kötet hat fejezetre oszlik, ám a munka fő részét az első 3 fejezet teszi ki. A rövid rezümé után a hatodik fejezetben egy lengyelországi kitekintés is szerepel. Az 1. fejezet a keleti és nyugati eseményeket írja le művészetben és művészetpolitikán belül 1990-ig. Bemutatja a művészek élet- és munkakörülményeit az NDK-ban, Németország felosztásának idején, valamint felvázolja a politikai irányzatokat (szocialista realizmus, Formalismuskampagne, Bitterfelder Weg), kiemeli az egyetemeket és a professzorokat, továbbá az NDK Képzőművészeinek Szövetségének (VBK) szerepét, valamint reflektál a művészeti érdeklődésre is (a háború előtti modernizmushoz való kötődésére és autonómiájára).

Tack szerint két olyan konfliktusterület van, amely központi szerepet játszik a későbbi „imázsvita” kialakulása szempontjából. Az „államhű” és a „nonkonformista” művészek közötti súrlódások, valamint a nyugatnémet oldalon kialakult sajátos befogadási minták (216. o.). A reprezentációs, ideológiailag szolgáló művészet az NDK-ban és a nem reprezentatív, szabad művészet az NSZK-ban nagyban hozzájárult a két Németor-

szág elhatárolódásához. A második világháború után a keleti és nyugati képzőművészet eltérő utakon járt. Míg a Nyugat az USA-t tekintette példaképnek, és az absztrakt művészetet – bár a közvélemény kevésbé szerette – a demokrácia és a szabadság megtestesítőjének nyilvánították, a Kelet ragaszkodott a szocialista társadalom szolgálatában álló reprezentációs művészethez.

A 2. fejezetben a szerző 1990-es újraegyesülési folyamat művészetre és művészekre gyakorolt hatását elemzi. A nyugat- és keletnémet művészet előítéletek nélküli találkozásába vetett remények szertefoszlottak, de az NDK-korszakban elnyomást és kiállítási tilalmat elszenvedő művészeknek most a „felzárkózó igazságosság” értelmében lehetőségük nyílt arra, hogy végre a szélesebb közönség figyelhessen fel rájuk. Felveti a megélhetés biztosításának, a művészeti piaci versenynek és a kiállítási rendszerben bekövetkezett változásoknak következményeivel járó strukturális problémáit, valamint a monetáris, gazdasági és szociális unióról szóló államszerződés megkötésével összefüggő ellentmondásokat, mint például a „kulturális nemzet” létrehozásának útja az egyesülési szerződésben.

Ebben az összefüggésben Tack a vita egy másik központi aspektusát kutatja, amelyben azt vizsgálja, hogy a művészi szabadság megszerzése milyen mértékben járt együtt az állami finanszírozás elvesztésével, és hogyan zajlottak a kelet- és nyugatnémet kulturális szereplők, egyesületek, a média képviselőinek vitái a művészek társadalom által biztosított mechanizmusairól.

A 3. fejezet a legterjedelmesebb. Az NDK művészetére és művészeire, az NSZK médiája, a nyugatnémet kulturális közszereplők és művészek által nyilvánosan megfogalmazott véleményéről szól. A nyugatnémet elvárások „alapvető előfeltételként” szorgalmazták az „átfogó tudatmódosítást, a múltbeli cselekedetek ehhez kapcsolódó kritikai reflexióját és a szocializáció révén megszerzett saját értékkanon újraszabályozását [...] a két társadalom sikeres egyesítése érdekében” (301. o). Tack arra is rávilágít, hogy az „imázsvita” a Nyugatnak a SED-rezsimmel (Német Szocialista Egységpárt) való leszámolásaként jelenik meg a művészek rovására.

A szerző kijelenti, hogy a nyugatnémet álláspont dominanciája miatt a vitán belül aszimmetria alakult ki. A nyugatnémet médiában elhangzott provokatív, olykor polemikus kijelentések (például Baselitz már említett interjúja az Art-Magazinban) az egyes művészeket (mint például Willi Sitte, Bernhard Heisig vagy Wolfgang Mattheuer) destruktív, védekező magatartásba taszították (226. o.). Így a kritikákat nem volt könnyű megcáfolni. Tack inkább a nyugatnémet fenntartásokat látja megerősödni a keletnémet művészek viselkedésében.

A negyedik fejezet 25 illusztrációt tartalmaz keletnémet, nyugatnémet és lengyel műalkotásokról.

Anja Tack az 5. fejezetben jut el tanulmányának konklúziójához, ahol ismét tisztázza az újraegyesülési folyamatról folyó viták aktuális relevanciáját. Az NDK-ból származó művészet külső felfogása viszonylag differenciálatlan kép még 30 évvel az esemény után is. Bár a kiállítások évek óta tárgyilagosan és megfelelően foglalkoznak az NDK művészetével a német művészettörténet részeként, az „imázs-vitában” megszilárdult diszkurzív keretezés folyamatos hatása abban mutatkozik meg, hogy ezek a kiállítások egy „új” NDK-szemléletet kívánnak kialakítani. A többszöri vád, hogy a keletnémet művészek egy ideológia propagandistái, két dogmatikai perspektívát tárt fel: egyrészt ezek a művészek társadalmi helyzetükből adódóan a rendszerhez lojálisan viselkedtek, és így támogatták azt. Másodszor, művészet csak szabadságban jöhet létre, vagyis amikor a művész a politika és az ideológia minden befolyásától mentesen tud dolgozni. Az „állami művészet” fogalma így ennek a külső felfogásnak eleme részévé vált, és irányította azt a korlátolt nyugatnémet nézetet, amely a keletnémet művészet állítólagos politikai konformitásáról szól, nem pedig felforgató erejéről. Összefoglalójában hangsúlyozza, hogy az NDK-ban a művészet és a művészek története nem írható le anélkül az állandó küzdelem nélkül, amely azért zajlott, hogy a művész megtalálja az egyensúlyt művészi szabadsága és társadalmi elkötelezettsége között. „Emellett a hierarchikus struktúrák, az önkényes döntések és a nem kívánt kijelentések visszaszorítása a művészet és a politika, a művészek és a művészeti funkcionáriusok feszült és konfliktusokkal terhes együttélését teremtette meg” (371. o.).

A 6. fejezet egy rövid lengyelországi kitekintés. A lengyel főtitkár, Gomulka 1956-tól tartó vezetésével az ország felhagyott a szocialista realizmussal, mint kulturális-politikai doktrínával, még akkor is, ha a szabadság korlátozott és ellenőrzött maradt. Ezt követően a művészetben időnként váltakoztak és domináltak absztrakt és figuratív irányzatok. Az avantgárd formanyelv toleranciája mindig azon a feltévesen alapult, hogy a művészek nem bírálták a politikai rendszert. Ennek ellenére 1956 után feltámadt egy mítosz a lengyel művészek rugalmasságáról. „A „művészet szabadsága”, mint a nyugati művészetkritika mércéje a lengyel művészet esetében a feje tetejére állt. Mivel a művészet – mindenekelőtt az absztrakt festészet – nem fedte fel, melyik kulturális-politikai rendszer áll mögötte. A nyugatnémet külső felfogásban a lengyel művészet a „szabad” vagy lázadó művészet ideáljába illeszkedett. Nem a szabad terek tényleges kiterjedése, amelyben a lengyel művészek mozogtak, hanem a külső megjelenés, amely a lengyel közigazgatás égisze alatt keletkezett, befolyásolta annak megítélését, hogy a művészet „szabad, vagy nem szabad” (430. o.). Lengyelországban nem volt „imázsvita”.

Tack minden ellentmondásában és ambivalenciájában tényszerűen és kiegyensúlyozottan mutatja be és kontextualizálja az olykor heves vitákat, amelyek maig folynak. Világosan bizonyítja központi megállapítását, miszerint az NDK-ból származó művészet kezelésének diszkurzív kereteit továbbra is az „imázsvita” határozza meg. A történelmi vita és a jelenlegi befogadási minták közötti összefüggések bemutatása lehetőséget rejt magában egy új perspektíva megismerésére és a művészet reflektált befogadására. Összességében Tack nagymértékben követi a meglévő kutatásokat. Ez különösen szembe-tűnő például az első és a harmadik fejezet egyes részein, amelyekben sokat idéz a másodlagos irodalomból.

Perspektívába kell helyezni Tack egyes kijelentéseinek megkérdőjelezhetetlenségét is. Például az 1950-es években az NDK-ban érvényesülő kultúrpolitikai irányvonalak eredményeként a posztulált „művészetek egyesítése” (41. o.) esetében. Ez a tézis csak azzal a megszorítással érvényes, ha a szerző a művészet nyilvános láthatóságára utal intézményesített terekben.

Számos olyan művésztől tudunk, akik az elnyomó intézkedések fenyegetése, a VBK-ból való kizárás és a nyilvános kritika ellenére saját elképzeléseik szerint hoztak létre szabad művészetet – gyakran nem hivatalosan vagy titokban – mint például Kurt W. Streubel gothai festőművész, aki egész életében absztrakt képeket festett, miközben kereskedelmi művészként kereste kenyerét. Figyelemre méltó a 3. fejezetben a kelet- és nyugat-német kölcsönösen ingerlő beszédekről szóló rész, mivel Tack szerint inkább a két Németország vitáján belüli eltérő kelet- és nyugatnémet beszélői pozíciókról van szó.

Pozitívum, hogy Tack többnyire egyértelműen mutatja a kelet- és nyugatnémetként jellemzett perspektívák belső heterogenitását.

Hogy miért került egy kommentár nélküli ábra a negyedik fejezetbe, nem tudjuk. Úgy tűnik, hogy a szerző azt feltételezi, hogy minden kép magától értetődő helyet kapott, de ez a kérdés nyitott marad.

Feltűnő, hogy maga a diskurzus és Tack vizsgálata is szinte kizárólag férfi művészekről szól. Bár a borítót Doris Ziegler lipcsei művész alkotása illusztrálja, a női művészek szerepe az NDK művészeti közösségében jórészt észrevétlen maradt, hiszen a művésznők nem foglaltak el központi helyet a vitákban, de erre a tanulmány nem tér ki. Ez tekinthető csupán egy informatív megállapításnak, vagy akár újabb kutatási terület is születhet belőle.

A harc a keletnémet művészet értelmezésért, és elfogadtatásáért ma is dúl. Anja Tack tanulmánya pedig kiválóan mutatja be azt, hogy az „imázsvita” sokkal többről szólt (és szól), mint a művészetről. Ez egy megértési folyamat a volt német államok között, amely még korántsem ért véget.

Anja Tack: *Riss im Bild- Kunst und Künstler aus der DDR und die Deutsche Vereinigung* (Képszakadás-Művészet és művészek az NDK-ból és Németország egyesítése). Wallstein Verlag, Göttingen 2021. 541 o.

Semsey Enikő

Trianonról száz év után, sokféle nézőpontból

Trianon századik évfordulója alkalmából megannyi konferenciát, előadást, megemlékezést rendeztek, és számos új kiadvány is napvilágot látott. Ezek közül az új kutatási eredmények közül azonban csekély a valamely világnyelven megjelent kötetek száma. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézete Trianon 1920–2020 című könyve azonban a hazai és külföldi szerzők angol és német nyelvű tanulmányai segítségével a nemzetközi olvasóközönség számára ismerteti új kutatási eredményeket.

Barta Róbert előszavából kiderül, hogy a kötet alapját egy nemzetközi konferencia adta, amit azonban a Covid-19 második hulláma megghiúsított. Kiemelt figyelmet fordítottak a szerkesztők a fiatal kutatók eredményeinek bemutatására. Az előszóban rövid összefoglalása is olvasható az egyes írásoknak és a kötet elkészültét segítőknak köszönetnyilvánítására is sor került.

Manfred Jatzlauk a Rostocki Egyetem kutatójának német nyelvű tanulmányával – „Németország és az 1919-es versailles-i béke” – kezdődik a kötet. A szerző az első világháború alatti német békekötéseket is számba veszi, s alaposan ismerteti az 1918-as fegyverletétel utáni hetek eseményeit és a győztes hatalmak vezetőinek Németországgal kapcsolatos elképzeléseit. Tanulmánya végén pedig a béke német belpolitikára gyakorolt hatását elemezte.

A finnországi Jyväskylä egyetemének ismert történésze, *Annsi Halmesvirta* tanulmányában Finnország és Magyarország két világháború közti történelmét hasonlítja össze. Erre az elemzésre már a kortársak is tettek kísérletet és a későbbiekben több szerző is közlétt hasonló tárgyú írást. A két ország egyaránt szövetségesek nélkül kezdte meg az 1920-as éveket. Azonos volt a két ország politikai

irányzata, de például a középosztály Finnországban vagyonosabb és népesebb volt a magyarnál. Szoros együttműködés volt a két ország között a finnugor kutatások és a felsőoktatás területén. Utóbbi területen egyértelműen fejlettebb volt Finnország, amit a szerző több adat alapján sikeresen támaszt alá.

Mathey Éva a Debreceni Egyetem kutatója a magyar revíziós törekvések amerikai fogadtatását mutatja be írásában. A magyar revízió amerikai támogatását Woodrow Wilson első világháború végi, az Osztrák-Magyar Monarchia különbékéjét célul kitűző politikájára és terveire alapozták. Az USA különleges státuszát segítette Magyarországon az is, hogy 1921-ben különbékét kötött a két ország. Amíg Magyarországon a budapesti George Washington-szobornál július 4-i ünnepeket rendeztek, New Yorkban 1928-ban Kossuth Lajosnak emeltek szobrot és revíziós zarándoklat keretében érkeztek magyarok az avató ünnepségre.

Barta Róbert, a kötet egyik szerkesztője és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének vezetője tanulmányában Carlile Aylmer Macartney angol történész Trianonhoz való viszonyáról írt tanulmányt. Az angol történész munkássága nagyban meghatározta a Magyarországról kialakult képet, mivel műveit évtizedeken át az angolszász világban tankönyvként is használták. A szerző Macartney pályafutásának és könyveinek vázlatos bemutatását követően tér át Trianon értelmezésére. Az angol történész pillanatnyi szükségnek látta az 1867-es kiegyezést, amely magában hordozta az alternatíva hiány miatt a nemzetiségi kérdés rendezetlenségét. Horthy Miklóssal rokonszenvezett, de a revízió miatt a német közeledés alternatíváit nem tartotta realitásnak.

Krzysztof Kania a Toruń-i Nikolausz Kopernikusz Egyetem kutatója az 1919-1921 közötti lengyel nemzetközi törekvésekről írt tanulmányt. A szerző több esetben a jelzett korszakhatáron túlmutat, hogy bemutassa az egyes országok felé tett lépések hosszú távú következményeit. A lengyelek élvezték az Egyesült Királyság és Franciaország vezetőinek támogatását az önálló ország (újra-)szervezésében. Józef Piłsudski önálló Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia létrehozására törekedett, mely államok szoros szövetségesei lettek

volna Lengyelországnak. Bár a lengyel vezető céljai nem teljesültek minden téren, gyakorlatilag 1921-re sikerült a megállapodások, békeszerződések segítségével a második világháborúig biztosítani a modernkori lengyel állam helyét Európában.

A kötet második egysége Trianon magyar belpolitikai, társadalmi következményeiről szól. A fejezet első tanulmányában *Kerepeszki Róbert* az első világháború előtti és utáni budapesti devianciákról írt. A normasértő magatartás definiálását követően egy látványos vonaldiagrammal kimutatja a szerző, hogy az első világháború alatt megugrott a budapesti bűncselekmények száma, túlnyomórészt a vagyoni elleni bűnesetek. A világháborút követően a mentális problémákkal küzdő páciensek kezelése is nehézségekbe ütközött az elvesztett kórházak miatt. Az 1920-as évek elején újra növekvő számú bűnözés azonban nem kizárólag a háborús vereségnek tudható be, ugyanakkor a sajtó, a bűnözők és a bűnüldöző szervek professzionalizálódása növelte a bűnügyek hírértékét, a bűnügyek és a bűnfelderítés repertoárját.

Veszprémy László Bernát a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem kutatója a baranyai és nyugat-magyarországi fehérterror eseményeit mutatja be írásában. A historiográfiai áttekintés nyomán kiderül, hogy a téma eddigi legkomplexebb elemzését olvashatjuk. Pécs szerb megszállása után, a magyar haderő bevonulásával megnőtt a bebörtönzöttek száma és emelkedett az utcai erőszak aránya. A baranyai eseményeket követően a Nyugat-Magyarországon történt atrocitásokról olvashatunk, ahol a fosztogatás mértéke több millió koronára rúgott. A tanulmányból kiderül, hogy a fehérterror áldozatai bármilyen vallási felekezetből, anyanyelvű közösségből, vagy társadalmi rétegből is kikerülhettek, az erőszak nem válogatott.

Kinga Czechowska a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének munkatársa az első világháborút követően újrászerveződő Lengyelország zsidóságáról írt tanulmányt. A lengyel történelemben hagyománya volt a zsidóság részvételének a függetlenségi mozgalmakban. Bár voltak antiszemita félelmek a lengyel társadalomban a világháború alatt, Piłsudski partnerként és a nemzet részének tekintette a zsidóságot. Az 1919-es pogromok azonban a zsidóság félelmeit erősítették és Lengyelországgal szembeni kritikusan hangokat indukáltak

a győztes hatalmak részéről. Ezek kivizsgálására nemzetközi vizsgálóbizottságok alakultak és jelentéseik enyhítették a lengyel antiszemizmussal szembeni nyugati félelmeket.

A kötetben egy egyháztörténeti, térképészeti és néprajzi témájú fejezet követi a belpolitikai vonatkozásokat. *Hörcsik Richárd* írásában Trianont a református egyház szempontjából elemzi. A területi veszteségek miatt gyakorlatilag felére esett a református plébániák száma, egymillió hívő került határokon túlra, de az egyházi megújulási folyamatot is megtörte a békeszerződés. A szerző területi, lélekszámra vonatkozó és református oktatásügyi adatokkal látványosan illusztrálja a veszteség mértékét. A zsinatok a korabeli források szerint az együttműködésre és az összefogásra törekedtek. A szerző további alfejezetekben részletesen feltárja és elemzi az egyes elcsatolt országrészekben a református egyház helyzetét.

A következő tanulmányban a holland egyházak és Trianon viszonyát vizsgálja *Mararten J. Aalders*, aki a hollandiai Kampden teológiai egyetemének kutatója. A Monarchia összeomlásának vázlatos áttekintése után a szerző érinti a holland kormányzat reakcióját is. A magyar protestáns közösség részéről érkezett ugyanis egy Hollandiában nagy visszhangot kiváltott távirat, amiben Magyarország szétszakításának megakadályozását kérték. A tanulmány forrásközlést is tartalmaz, ugyanis angolul olvasható hosszabb részlet a holland protestáns egyházak közös manifesztumából. A tanulmányból kirajzolódik, hogy Géza Antal nem véletlenül írta 1921-ben, hogy a holland protestánsok közbenjárásával kerülhetett be a trianoni békébe a hitélet védelme az elcsatolt területeken.

Keményfi Róbert a Párizs környéki békeknek a magyar térképészetre gyakorolt hatásait és következményeit ismerteti. A magyar térképészet szerepét a trianoni békekonferencián az ún. Vörös Térkép révén ismeri a nagyközönség. Azonban a szakma publikációinak címein, a témák megközelítésén egészen 1947-ig érezni lehetett a tagadást, elutasítást. A térképészetet Teleki Pál személyén keresztül a politika is felkarolta, s a két világháború között kiemelt tudományterületnek számított. A tanulmány fényképekkel, térképekkel gazdagon illusztrált és Teleki Pálról külön szövegdobozt is tartalmaz.

Tömöri Szilvia „Trianon kézzel fogható öröksége” címmel írt angol nyelvű tanulmányt a békeszerződés néprajzi vonatkozásairól. Már a két világháború között megjelent a plakátokon, szőtteseken, képeken a történeti Magyarország, gyakran kiegészítve egyházi szimbólumokkal. A szerző gazdagon illusztrálta írását a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban látható revíziós tárgyak fényképeivel. A két világháború között a magyar polgárok ezeket a termékeket önkifejezésük részeként vásárolták.

A kötet utolsó fejezete a gyermekvédelemmel és a Trianon utáni humanitárius akciókkal foglalkozik. *Bozzay Réka* német nyelvű tanulmányában a debreceni gyermekmentés emlékezetéről ír. A háború utáni debreceni gyermekmentésben a Tisza István Egyetem oktatói kiemelkedő szerepet játszottak, ezért később többen is díszdoktori címben részesültek. A tanulmány hosszú részleteket közöl egyetemi forrásokból. A hollandiai gyermekmentő akcióért a holland királynőről utcát is el akartak nevezni.

Pusztai Gábor a hollandiai gyermekutaztatásról írt német nyelven. A szerző alaposan ismerteti az első világháború utáni pár év holland–magyar kapcsolatait és a Magyarországról Hollandiában kialakult képet. A gyermekutaztatással a holland társadalom kifejezte a magyarok iránti szimpátiáját és a legvédtelenebb tagjainak biztosított rövid időre kiutat a zürzavaros helyzetből. Frans Schneiders holland újságíró Magyarországgal kapcsolatos tudósításairól is olvashatunk a tanulmányban.

Réthelyi Orsolya a belga és holland gyermekmentő vonatokról és a magyar revízió helyi percepciójáról írt kiváló tanulmányt. A gyermekutaztatás miatt kialakult az igény kétnyelvű kiadványokra, tananyagokra, amelyek között már találunk revizionista alkotásokat is. A szerző nyelvkönyvek, művészeti alkotások, zenei, történeti munkák és irodalomtörténeti művek példáján keresztül mutatja be – gazdagon illusztrálva –, hogy a magyar revízió támogatására valódi igény mutatkozott a belga és a holland társadalomban. Ehhez pedig megfelelő alapot jelentett az, hogy ideiglenesen magyar gyermeket fogadtak be, ami megteremtette az érdeklődést Magyarország későbbi sorsával kapcsolatban is.

A kötet igényes, szép kialakítású, több esetben színes fényképekkel, ábrákkal illusztrált. Méltán érdemes volt a keményborítós kialakítás, mivel a tartalom a hazai és nemzetközi kutatások fontos, új eredményeit prezentálja. A kötet szerkesztőinek célja sikeres volt, vagyis a 2010-es évek újabb kutatási irányait, módszereit alkalmazó tanulmányokkal valóban új, frissebb nézőpontokból olvashatunk Trianon tragédiájáról, következményeiről. A német és angol nyelvű tanulmányok segítségével a nemzetközi olvasóközönséghez még gyorsabban eljuthatnak a magyar szerzők kutatási eredményei, a külföldi szerzők írásaival pedig a magyar történelem külföldi értelmezésébe, recepciójába is betekintést nyerhetünk. Bízom benne, hogy a kötet pozitív visszhangra lel a Trianon iránt tudományos igényességgel érdeklődő, a magyar történelem új kutatási eredményeire kíváncsi olvasók körében.

Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920. (Trianon 1920–2020. Az 1920-as magyar békeszerződés néhány aspektusa.) *Róbert Barta* – Róbert Kereszteszki – Krzysztof Kania (szerk.), Ádám Novák együttműködésével. Debreceni Universitas Nonprofit Közhasznú Kft. – University of Debrecen, Faculty of Arts and Humanities, Department of History, 2021. 254 o.

Máté Zsolt

E számunk szerzői

Andrékó Tamás Dániel történelem–orosz szakos egyetemi hallgató, DE
Ifj. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Berecz Gábor történelem–orosz szakos egyetemi hallgató, DE
Bodnár-Király Tibor PhD, tudományos kutató, NKE EJKK – Molnár Tamás
Kutatóintézet
Ivancsó István PhD tanszékvezető főiskolai tanár, Szent Atanáz Görögkatoli-
kus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza
Kiss Márton PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
Kiss Viktória PhD-hallgató, DE Történelmi Intézet
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Máté Zsolt PhD-hallgató, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Reszler Gábor PhD ny. főiskolai tanár, NYE
Semsey Enikő KRE BTK, Történelem MA, független kutató
Szemán Réka angol–latin osztatlan tanári szakos egyetemi hallgató, DE Tör-
ténelmi Intézet
Virág T. László irodalomtörténész, műfordító, Trier, Németország

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE
BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; KRE BTK: Ká-
roli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar;
NKE EJKK: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont;
NYE: Nyíregyházi Egyetem; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudomá-
nyai Kar)

Felhívás

*Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismerte-
tésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak
megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget
a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek
a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!*

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség